

Van politieke onderkruipsels tot bedrijfspoezel

Political incivility in de Nederlandse Tweede Kamer

Mara Peddemors

s1027107

Masterscriptie Politiek en Parlement

11 juni 2025

14158 woorden

Onder begeleiding van Floris van Berckel Smit, MSc MA

Inhoudsopgave

<i>Inleiding</i>	4
Status Quaestionis	6
Vraagstelling	11
Bronnen	12
Methode	13
<i>Hoofdstuk 1: Political incivility in 1971-1978</i>	18
Nederlandse politiek in de jaren zeventig: polarisatie en onenigheid	18
Analyse: <i>political incivility</i> in 1971-1978	22
<i>Hoofdstuk 2: Political incivility in 2007-2013</i>	26
Politieke situatie van Nederland in 2007-2013: instabiliteit en populisme	26
Analyse: <i>Political incivility</i> in 2007-2013	31
<i>Hoofdstuk 3: Vergelijking</i>	34
Parallellen en verschillen in de politieke context	34
<i>Political incivility</i> procentueel: geen expliciete toename	35
<i>Political incivility</i> inhoudelijk: verscherping door de jaren heen	37
<i>Conclusie</i>	46
<i>Literatuurlijst</i>	50
<i>Bijlage 1</i>	53
<i>Bijlage 2</i>	55

Inleiding

In december 2024 publiceerde het Sociaal Cultuur Planbureau (SCP), die met het Continu Onderzoek Burgerperspectieven ontwikkelingen in de Nederlandse publieke opinie peilen, een rapport waaruit blijkt dat Nederlandse burgers zich zorgen maken over toenemende polarisatie, spanning en onrust in de samenleving. Ondanks wetenschappelijk onderzoek dat aantoont dat de meningen van de Nederlandse bevolking in het algemeen juist meer bij elkaar zijn gekomen in de laatste jaren, ervaart men dit toch anders. Dit wordt toegeschreven aan het verharden van de toon en de verslechterde omgangsvormen in het publieke debat.¹ Veel respondenten van het SCP-onderzoek geven aan dat Nederlandse politici hier een belangrijke rol in spelen.² Ook in de media gaat het volop over de verharding van de omgangsvormen in Den Haag. Zo schrijft *Het Financieele Dagblad* in november 2024 dat Haagse ingewijden aangeven een toenemende verruwing van de omgangsvormen te zien. Hierbij wordt er bijvoorbeeld harder op de persoon gespeeld tijdens het debat.³ Daarnaast maakte actualiteitenprogramma *Nieuwsuur* in 2024 een aantal analyses over bijvoorbeeld het Prinsjesdagdebat en het debat over de regeringsverklaring van het kabinet-Schoof, waarin de politiek getypeerd wordt als “ontspoord” en “keihard”.⁴

Ook in de wetenschappelijke literatuur worden de zorgen van de Nederlandse bevolking over de verruwing van het politieke debat herkend. Politicologen Annemarie Walter en Philip van Praag schrijven over de verschillende manieren waarop politieke partijen bijdragen aan het versterken van maatschappelijke tegenstellingen: verruwing en verharding van taalgebruik, ook wel *political incivility* genoemd; en de ideologische polarisatie: het sterk benadrukken van politiek-ideologische verschillen met andere partijen.⁵ Walter en Van Praag zien in de Nederlandse context vooral voorbeelden van zorgen over de politieke polarisatie in de eerste categorie, namelijk verruwing. Deze verruwing uit zich niet alleen in harde persoonlijke

---

¹ Sander Kunst, Bram Geurkink, Anne Kuschel en Emily Miltenburg, *Burgerperspectieven Bericht 3 2024* (2024) 29.

² Ibidem, 31.

³ Lisa van der Velden en Puck Sie, ‘Een jaar na de verkiezingen winnen de ruzies het van de inhoud’, *Het Financieele Dagblad* (22 november 2024).

⁴ *Zo ontaardde de eerste week van kabinet-Schoof in chaos* (Nieuwsuur, 6 juli 2024); *Waarom het debat na Prinsjesdag toch weer ontspoorde* (Nieuwsuur, 22 september 2024).

⁵ Annemarie Walter en Philip van Praag, ‘Politieke partijen en polarisatie’ in: Paul Dekker, ed., *Politieke polarisatie in Nederland* (Utrecht 2022) 113.

aanvallen, maar zelfs ook in bedreigingen.⁶ Niet alleen de burger, maar ook de Nederlandse politici zelf, maken zich zorgen over deze nieuwe omgangsvormen. Toch stellen Walter en Van Praag dat het lastig is om vast te stellen of parlementair taalgebruik in de laatste decennia is verruwd, in tegenstelling tot het denkbeeld dat dus wel heerst in de publieke opinie.⁷ Er is in Nederland namelijk nauwelijks onderzoek gedaan naar de verharding van het politieke debat en specifiek de verruwing in het afgelopen decennium.⁸

Daarom is het doel van de voorliggende scriptie om een begin te maken met onderzoek naar de verharding van de Nederlandse debatcultuur, door middel van een vergelijkend onderzoek naar Tweede Kamerdebatten gedurende de recente periode 2007-2013 en de debatten in de jaren zeventig, een andere periode in de geschiedenis die bekend staat als een tijd van polarisatie. Een manier om de mate waarin er in een politiek debat sprake is van verruwing en verharding te analyseren, is door middel van het concept *political incivility*. Dit concept omvat verschillende verbale en non-verbale gedragingen die gekarakteriseerd kunnen worden als onbeleefd en die sociale normen schenden. Hieronder valt bijvoorbeeld interrumperen, weglopen, rollen met de ogen, onbeleefd taalgebruik en de persoonlijke aanval.⁹

Debatcultuur in het Nederlandse parlement

De Nederlandse debatcultuur na de Tweede Wereldoorlog kent een aantal verschillende fases. Tot 1967 stond de politieke cultuur in Nederland in het teken van de zogenoemde ‘pacificatie’, een term van de vooraanstaande politicoloog Arend Lijphart. Onder pacificatie valt een ‘verzuild’ politiek bestel, waarbij er veel politieke stabiliteit is vanwege samenwerking tussen leiders van deze verzuilde groeperingen. Volgens de pacificatie-traditie kreeg deze samenwerking vorm door het zoeken van compromissen en het depolitiseren van politieke verschillen tussen partijen.¹⁰ Parlementair taalgebruik hoorde beleefd en zakelijk te zijn.¹¹

Lijphart ziet in 1967 een einde komen aan de pacificatie vanwege de nieuwe polarisatiepolitiek, een kantelpunt dat veelvuldig is overgenomen in latere historische

---

⁶ Walter en Van Praag halen hier het voorbeeld aan van Forum voor Democratie-Kamerlid Pepijn van Houwelingen, die tijdens een Kamerdebat een mede-Kamerlid bedreigde met “tribunalen”. Walter en Van Praag, ‘Politieke partijen en polarisatie’, 113.

⁷ Ibidem, 114.

⁸ Ibidem, 118-124.

⁹ Ibidem, 115-116.

¹⁰ Arend Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Haarlem 1990) 11-13.

¹¹ Carla Hoetink, *Macht der Gewoonte. Regels en rituelen in de Tweede Kamer na 1945* (Enschede 2018) 165.

overzichten, zoals in het werk van Carla Hoetink en de overzichtsbundels van het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis (CPG).¹² Het was eind jaren zestig voor het eerst dat de Partij van de Arbeid (PvdA) bewust koos om verschillen tussen de progressieve en conservatieve partijen aan te zetten door middel van een polarisatiestrategie. Deze strategie ging onder andere samen met sterke persoonlijke aanvallen op andere politici.¹³ De polarisatiestrategie kreeg meer vorm in 1971, omdat de PvdA hier bijval kreeg van de twee andere progressieve partijen in Nederland, Democraten 66 (D'66) en de Politieke Partij Radikalen (PPR). Overigens waren het niet alleen de progressieve partijen die de polarisatie opzochten, ook de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD) deed mee.¹⁴

Vanaf 1982 maakte de polarisatiepolitiek plaats voor een periode van 'nieuwe zakelijkheid', waarbij de politieke cultuur weer in rustiger vaarwater raakte, onder een meer beheerste en bestuurlijke instelling.¹⁵ Een volgend keerpunt kwam in 2002, met de introductie van de populistische Lijst Pim Fortuyn (LPF) als nieuwe partij in de politieke arena. De nieuwe zakelijkheid van de jaren tachtig en negentig maakte plaats voor een meer persoons- en emotiecultuur in de politiek.¹⁶ De LPF ging echter snel ten onder en wist zelf weinig blijvende indruk te maken. De plek van de LPF als populistische tegenhanger van de gevestigde orde werd in 2006 overgenomen door weer een nieuwe partij: de Partij Voor de Vrijheid (PVV) van Geert Wilders. Wilders wist met zijn provocerende en scherpe debatstijl de hedendaagse politieke cultuur te veranderen, met groot electoraal succes tot gevolg.¹⁷

Status Quaestionis

De Nederlandse debatkultuur, waaronder bepaalde aspecten van verruwing binnen de parlementaire context, is al onderzocht door zowel historici als taalwetenschappers. Een van hen is historicus Henk te Velde, die een aantal overzichtswerken over de Nederlandse debatkultuur op zijn naam heeft staan. Hierbij identificeert hij continuïteiten en

---

¹² Hoetink, *Macht der Gewoonte*; Johan van Merriënboer en Carla van Baalen, eds., *Polarisatie en hoogconjunctuur. Het kabinet-De Jong 1967-1971* (Amsterdam 2013).

¹³ Walter en Van Praag, 'Politieke partijen en polarisatie', 119.

¹⁴ Carla van Baalen en Anne Bos, 'Inleiding' in: Carla van Baalen en Anne Bos, eds., *Grote idealen, smalle marges. Een parlementaire geschiedenis van de lange jaren zeventig (1971-1982)* (Amsterdam 2022) 16-23.

¹⁵ Hoetink, *Macht der Gewoonte*, 26.

¹⁶ Carla Hoetink, 'Tussen traditie en modernisering. De Tweede Kamer op het breukvlak van de eenentwintigste eeuw. 1983-2015' in: Remieg Aerts, Carla van Baalen, Joris Oddens, Diederik Smit en Henk te Velde, eds., *In dit Huis: Twee eeuwen Tweede Kamer* (Amsterdam 2015) 427-428.

¹⁷ *Ibidem*, 431-433.

breekmomenten, zoals de nieuwe tijd van polarisering in de jaren zeventig, maar betreft hierbij niet het concept verruwing.¹⁸

Een andere belangrijke bron van onderzoek over de naoorlogse parlementaire cultuur en praktijken tijdens Kamerdebatten is het werk van historicus Carla Hoetink. Haar boek *Macht der Gewoonte. Regels en rituelen in de Tweede Kamer na 1945* is een overzichtswerk waarin Hoetink de ontwikkeling van parlementaire gewoontes en gedragspatronen schetst. Het boek is geschreven vanuit de politieke cultuurbenadering, met de overtuiging dat zowel de inhoud van de parlementaire politiek als de wijze waarop deze wordt vormgegeven beide invloed hebben op het politieke proces.¹⁹ Ook Hoetink ziet veranderingen in de politieke cultuur ten tijde van de nieuwe polarisatiepolitiek in de jaren zeventig. Zo wijst ze op parlementair activisme, in de vorm van een toenemend aantal parlementaire enquêtes en de hernieuwde belangstelling voor het interpellatierecht.²⁰ Hoewel Hoetink ook spreekt van meer polarisatie en een verscherpt debat, blijft een uitgebreide inhoudsanalyse van parlementair taalgebruik in Tweede Kamerdebatten om de polarisatie verder te duiden echter uit.

In ander werk gaat Hoetink wel uitgebreid in op parlementair taalgebruik; met name op wat zij zelf ‘ontoelaatbaar taalgebruik’ noemt. Samen met politicoloog Peter Bootsma schreef Hoetink bijvoorbeeld een boek over het zogenoemde lijkenregister, waarin uitspraken van Kamerleden werden bijgehouden die volgens de Kamervoorzitter als ontoelaatbaar werden verklaard en zo niet in de parlementaire verslagen terecht kwamen. Door middel van een historische inhoudsanalyse van deze registers, in combinatie met de presentatie van historische context, schetsen Hoetink en Bootsma een beeld van de gewenste politieke omgangsvormen in de periode 1934-2001. Hun voornaamste conclusie is dat wat als ‘ontoelaatbaar’ werd geacht, sterk afhankelijk was van de context, zoals de tijdsperiode, de achtergrond en reputatie van het betreffende Kamerlid en de strekking en de uitvoering van het betoog. Hierbij was een belangrijke rol weggelegd voor de Kamervoorzitter.²¹ Dit werk gaat dus niet zo zeer over

---

¹⁸ Henk te Velde, ‘Change and Continuity in the Style of Dutch Politics since 1800’ in: Paul 't Hart, Sarah de Lange, Carolien van Ham en Tom Louwense, eds., *The Oxford Handbook of Dutch Politics* (Oxford 2024); Henk te Velde, ‘Staten-Generaal en parlement. De welsprekendheid van de Tweede Kamer’ in: Remieg Aerts, Carla van Baalen, Joris Oddens, Diederik Smit en Henk te Velde, eds., *In dit Huis: Twee eeuwen Tweede Kamer* (Amsterdam 2015).

¹⁹ Hoetink, *Macht der Gewoonte*, 21.

²⁰ Ibidem, 298-353.

²¹ Peter Bootsma en Carla Hoetink, *Over lijken. Ontoelaatbaar taalgebruik in de Tweede Kamer* (Amsterdam 2006) 187-189.

verruwing van het debat, maar meer over bestaande normen die binnenskamers gehandhaafd worden.

Een andere manier om taalgebruik in het Nederlandse parlement te onderzoeken is via taalkundige analysekaders. Taalwetenschapper met een expertise in parlementair discours Cornelia Ilie benadrukt het belang van taalwetenschappelijk onderzoek door te stellen dat taalkundige en retorische patronen van politici niet alleen inzicht geven in politieke processen, maar deze ook actief construeren, net als bij de politieke cultuurbenadering.²² Een voorbeeld hiervan is het werk van taalwetenschappers Ton van Haaften en Maarten van Leeuwen, die de debatstijl van de populistische PVV-leider Geert onderzoeken en daarbij ook een beeld schetsen van de hedendaagse parlementaire cultuur.²³ Volgens Van Haaften en Van Leeuwen maakt Wilders in zijn manier van debatteren linguïstische keuzes die de grenzen van de (ongeschreven) normen en waarden van de Nederlandse Tweede Kamerdebat overschrijden. Deze manier van debatteren, zoals het gebruiken van onbeleefde of negatieve taal en persoonlijke aanvallen, draagt bij aan zijn imago als politieke buitenstaander. De reacties van andere Kamerleden, die de debattechnieken van Wilders afkeuren, laten zien wat de consensus is over de normen in het Nederlandse debat: beleefd, niet-polariserend taalgebruik zonder persoonlijke aanvallen, waarbij er ruimte overblijft voor redelijke discussie.²⁴

Een voorbeeld van de toepassing van linguïstische kaders op parlementair taalgebruik dat onder verruwing valt, is de analyse van de persoonlijke aanval. Zo heeft taalkundige José Plug onderzocht welke argumentatiestrategieën Kamerleden gebruiken om de persoonlijke aanval in te zetten, zonder dat de Kamervoorzitter ingrijpt vanwege onparlementair taalgebruik.²⁵ Plug constateert dat Kamerleden een persoonlijke aanval kunnen gebruiken als zij hun publiek weten

---

²² Cornelia Ilie, 'Introduction' in: Cornelia Ilie, ed., *European Parliaments under Scrutiny. Discourse strategies and interaction practices* (Amsterdam/Philadelphia 2010) 1-2.

²³ Ton van Haaften en Maarten van Leeuwen, 'Suggesting outsider status by behaving improperly: the linguistic realization of a populist rhetorical strategy in Dutch Parliament' in: Geest I. van der, Jansen H. en Klink B. van, eds., *Vox Populi: Populism as a Rhetorical and Democratic Challenge* (Cheltenham 2020); Ton van Haaften, 'Parliamentary Debate and Political Culture: The Dutch Case' in: Ton van Haaften, Henrike Jansen, Jaap de Jong en Willem Koetsenruijter, eds., *Bending Opinion: Essays on Persuasion in the Public Domain* (Leiden 2011).

²⁴ Van Haaften en Van Leeuwen, 'Suggesting outsider status', 117.

²⁵ Plug maakt hierbij gebruik van pragma-dialectiek, een analysekader binnen de taalwetenschappen. Hierbij wordt de persoonlijke aanval als drogreden gezien. José Plug, 'Ad-hominem arguments in the Dutch and the European Parliaments. Strategic manoeuvring in an institutional context' in: Cornelia Ilie, ed., *European Parliaments under Scrutiny. Discourse strategies and interaction practices* (Amsterdam/Philadelphia 2010) 305-306.

te overtuigen van de rechtvaardigheid van de argumentatie, bijvoorbeeld door de persoonlijke aanval op een indirecte wijze in te zetten.²⁶

Ook historicus Hoetink maakt gebruik van een taalkundig analysekader in haar onderzoek naar de rol van de persoonlijke aanval in de Tweede Kamer in de negentiende en twintigste eeuw. Op basis van historische voorbeelden constateert Hoetink dat Kamerleden door de jaren heen een negatief oordeel hadden over de persoonlijke aanval in het debat. Ze illustreert dit aan de hand van verschillende drogredenen die volgen uit de persoonlijke aanvallen.²⁷ De bovengenoemde taalwetenschappelijke onderzoeken gaan dan wel over de persoonlijke aanval, een taalkundige uiting die kan wijzen op verruwing, maar bieden slechts inzicht in de manier waarop deze uiting ingezet en beoordeeld wordt in het Nederlandse parlement. Het taalkundige analysekader biedt op deze manier geen handvatten om een ontwikkeling richting verruwing in politieke debatten te constateren.

Het inzetten van het concept *political incivility* kan daarentegen wel gebruikt worden om de mate waarin er in de politiek sprake is van verruwing te onderzoeken. Politicoloog Annemarie Walter, die verscheidene onderzoeken over het concept heeft gepubliceerd, definieert *political incivility* als een eigenschap van een communicatieve interactie die politiek relevant is. Als de interactie dominante sociale normen en waarden overschrijdt, valt deze onder *incivility*.²⁸ Ondanks dat er binnen de wetenschappelijke literatuur verschillende invullingen van het concept rondgaan, wordt deze definitie breed gedeeld.²⁹ Afwijkende definities van het concept komen onder andere doordat er verschillende opvattingen zijn over de invulling van sociale normen, en omdat deze onderhevig zijn aan cultuurverschillen. In de bovenstaande definitie is dit probleem ondervangen door politieke gelijkheid op te nemen als onderliggende kernwaarde voor de liberale democratie.³⁰ Daarnaast is het van belang om de lokale politieke cultuur mee te nemen in onderzoek over *political incivility*.

---

²⁶ Zo wordt bijvoorbeeld de partij van het Kamerlid dat wordt aangevallen, in plaats van het Kamerlid zelf, bekritiseerd. Plug, 'Ad-hominem arguments', 312-326.

²⁷ Carla Hoetink, 'De persoonlijke aanval als wezenlijk kenmerk van het parlementaire debat', Tijdschrift voor Taalbeheersing 42:2 (2020).

²⁸ Annemarie Walter, 'Introduction. The study of political incivility and its challenges' in: Annemarie Walter, ed., *Political Incivility in the Parliamentary, Electoral and Media Arena. Crossing Boundaries* (Londen/New York 2021) 10.

²⁹ Annemarie Walter en Željko Poljak, 'Incivility from the UK Prime Minister's Dispatch Box: A Comparative Study of PM Question Time Attacks, 2010–2020' in: Ofer Feldman, ed., *Political Debasement. Incivility, Contempt, and Humiliation in Parliamentary and Public Discours* (Springer 2023) 72.

³⁰ Ibidem, 9.

Political incivility wordt in verschillende politicologische studies ingezet bij de analyse van Kamerdebatten in Europese landen. Zo gebruiken Annemarie Walter en Željko Poljak het concept in een kwantitatieve inhoudsanalyse om politieke communicatie in het Britse parlement tijdens het wekelijkse vragenuurtje met de *Prime Minister* te duiden. In de tijdsperiode van 2010 tot 2020 concluderen Walter en Poljak dat *political incivility* regelmatig voorkomt in het Britse parlement, maar dat er echter geen sprake is van een toename. De perceptie van toenemende verruwing van het politieke debat in de publieke opinie lijkt dus een andere oorzaak te hebben. Daarnaast zien Walter en Poljak dat het gebruik *political incivility* varieert tussen verschillende *Prime Ministers*; en dat er meer verruwing is rondom verkiezingstijd.³¹

Het concept wordt op een soortgelijke manier toegepast door politicoloog Ine Goovaerts en sociale wetenschapper Emma Turkenburg op Belgische verkiezingsdebatten die in de periode 1985-2019 zijn uitgezonden op televisie. Naar aanleiding van -eveneens- een kwantitatieve inhoudsanalyse zien ook Goovaerts en Turkenburg geen expliciete toename van *political incivility*. *Incivility* wordt eerder bepaald door andere contextuele factoren, zoals de eigenschappen van de politicus in kwestie of het onderwerp van het debat dat gevoerd wordt. Goovaerts en Turkenburg zoeken de oorzaak voor de publieke zorgen over verruwing bij berichtgeving van nieuwsmedia en de opkomst van sociale media, waarbij politieke discussies op een anonieme en simplistische wijze gevoerd worden op het internet.³²

Ook in de Nederlandse context is er onderzoek gedaan naar *political incivility* tijdens verkiezingstijd. Sofie Marien, Ine Goovaerts en Stephen Elstub analyseren verruwing in verkiezingsdebatten tussen 2009 en 2015. De focus ligt in dit onderzoek op de relatie tussen populisme en *incivility*.³³ In onderzoek van Wouter van der Brug en Annemarie Walter ligt wel de nadruk op de ontwikkeling van verruwing; zij analyseren namelijk negatieve campagnevoering (waaronder de persoonlijke aanval) in verkiezingstijd tussen 1980 en 2010. De voornaamste conclusie is dat er geen sprake is van een toename van de persoonlijke aanval

---

³¹ Walter en Poljak, 'Incivility from the UK Prime Minister's Dispatch Box'.

³² Ine Goovaerts en Emma Turkenburg, 'How Contextual Features Shape Incivility over Time: An Analysis of the Evolution and Determinants of Political Incivility in Televised Election Debates (1985–2019)', *Communication Research* 50:4 (2023).

³³ Sofie Marien, Ine Goovaerts en Stephen Elstub, 'Deliberative Qualities in Televised Election Debates: The Influence of the Electoral System and Populism', *West European Politics* 43:6 (2019).

in de campagnevoering tijdens deze periode.³⁴ Buiten deze onderzoeken ontbreekt verdere toepassing van het concept *political incivility* in de Nederlandse context.

Vraagstelling

De hoofdvraag van deze scriptie is daarom als volgt: hoe en waarom is de debatcultuur in de Tweede Kamer veranderd in de periode van 1971-1978 vergeleken met de periode 2007-2013 vanuit het perspectief van *political incivility*? Er is hierbij gekozen om een vergelijkend onderzoek op te zetten, waarbij de recente periode 2007-2013 vergeleken wordt met een andere periode van (ervaren) polarisatie: de jaren zeventig. De periodisering van het eerste deel van dit onderzoek begint in 1971, omdat hier de polarisatiestrategie vorm kreeg in de Nederlandse politiek bij meerdere partijen.³⁵ De periode 2007-2013 is gekozen omdat na de verkiezingen van november 2006 de PVV onder leiding van Geert Wilders voor het eerst zitting nam in de Tweede Kamer. Met de komst van de PVV werd de dominante parlementaire cultuur uitgedaagd en brak een nieuwe periode van polarisering en hard taalgebruik aan.³⁶ De periodisering begint in 2007 omdat het onderzoek gebaseerd is op een analyse van de Algemene Politieke Beschouwingen (zie de methodesectie), en de PVV heeft daar pas voor het eerst aan deelgenomen in 2007 vanwege de timing van de verkiezingen van 2006. Bij deze hoofdvraag horen de volgende drie deelvragen:

1. Wat was de bredere politieke context tussen 1971-1978 en op welke manier is er sprake van *political incivility* in Tweede Kamerdebatten in deze periode?
2. Wat was de bredere politieke context tussen 1971-1978 en op welke manier is er sprake van *political incivility* in Tweede Kamerdebatten in deze periode?
3. Wat is het verschil tussen *political incivility* in 1971-1978 en 2007-2013?

In het eerste hoofdstuk van deze scriptie staat de beantwoording van deelvraag een centraal; waarbij de *political incivility* van de Tweede Kamerdebatten tussen 1971 en 1978 geanalyseerd wordt aan de hand van primair bronmateriaal. De historische politieke context van de periode

---

³⁴ Annemarie Walter en Wouter van der Brug, 'When the Gloves Come Off: Inter-Party Variation in Negative Campaigning in Dutch Elections, 1981-2010', *Acta Politica* 48:4 (2013).

³⁵ Van Baalen en Bos, 'Inleiding', 16-23.

³⁶ Hoetink, 'Tussen traditie en modernisering', 431-435; Van Haaften, 'Parliamentary Debate and Political Culture', 349-350; Linda Bos en Kees Brants, 'Populist rhetoric in politics and media: A longitudinal study of the Netherlands', *European Journal of Communication* 29:6 (2014) 703-705.

zal worden geschetst door middel van secundaire literatuur, dit om de ontwikkelingen binnen de debatcultuur in verband te brengen met contextuele ontwikkelingen. In het tweede hoofdstuk gebeurt hetzelfde voor de periode 2007-2013. In hoofdstuk drie staat de vergelijking tussen de twee periodes centraal, op basis van de resultaten uit de voorgaande hoofdstukken.

Het toepassen van *political incivility* op het Nederlandse Tweede Kamerdebat is een aanvulling op de bestaande literatuur over verruwing in het politieke debat: bestaand onderzoek beperkt zich tot verruwing in verkiezingstijd. Daarnaast geeft de insteek van het onderzoek, met de historische vergelijking, inzicht in de vraag of *political incivility* een recente ontwikkeling is, of dat het ook een historisch precedent heeft; dit is ook een aanvulling op bestaande literatuur. Het betrekken van de historische context heeft ook een meerwaarde, omdat de bredere parlementaire cultuur ook invloed heeft op parlementair taalgebruik.³⁷

Bronnen

De primaire bronnenanalyse in deze scriptie is gebaseerd op de schriftelijke verslagen van Tweede Kamerdebatten: de Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. De Handelingen bevatten de notulen van de vergaderingen van de Tweede Kamer en zijn online raad te plegen via de website *officiële bekendmakingen* van de Nederlandse Overheid.³⁸ In deze scriptie richt ik mij specifiek op de Handelingen van de jaarlijkse Algemene Politieke Beschouwingen (APB). De APB beginnen op de dag na Prinsjesdag en markeren de start van het nieuwe parlementaire jaar. Het doel van deze debatten is dan ook de hoofdlijnen van het kabinetsbeleid te evalueren, op basis van de op Prinsjesdag gepresenteerde stukken: de troonrede en de rijksbegroting.³⁹

De APB bestaan uit twee termijnen. Tijdens de eerste termijn komen de fractievoorzitters van alle partijen in de Tweede Kamer aan het woord over het standpunt van hun partij tegenover de kabinetsplannen, waarbij zij ook in debat gaan met de politici van andere partijen.⁴⁰ In de jaren zeventig was het gebruikelijk voor grote fracties om, naast de

---

³⁷ Hoetink, 'De persoonlijke aanval als wezenlijk kenmerk van het parlementaire debat', 170.

³⁸ De Handelingen zijn beschikbaar via de website <https://www.officielebekendmakingen.nl/> van de Nederlandse overheid.

³⁹ Carla van Baalen en Jan Ramakers, 'Prinsjesdag: 'De eenige politieke feestdag die ons volk kent'' in: Carla van Baalen, Willem Breedveld, Anne Bos, Marij Leenders, Jan Ramakers en Ineke Secker, eds., *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2008. Het feest van de democratie. Rituelen, symbolen en tradities* (Amsterdam 2008) 38-39.

⁴⁰ De fractievoorzitters zijn aan de beurt volgens een vaste volgorde: de leider van de grootste oppositiepartij opent het debat, daarop volgt de fractievoorzitter van de grootste coalitiepartij en daarna volgt de op een na

fractievoorzitter, nog een tweede spreker te hebben in de eerste termijn. Deze partijgenoot ging wat uitgebreider in op de standpunten van zijn partij met betrekking tot het regeringsbeleid. De eerste termijn gaat verder met de reactie van het kabinet op de vragen van de fractievoorzitters. In de tweede termijn reageren de fractievoorzitters en het kabinet op de uitspraken van de eerste termijn.⁴¹ Doordat de APB jaarlijks worden gehouden volgens een vaste structuur en alle politieke kopstukken aan het woord komen, zijn het geschikte bronnen om te gebruiken om een ontwikkeling in de Nederlandse debatcultuur te schetsen.

Op basis van het bovenstaande heb ik een aantal keuzes gemaakt in de bronnenselectie. Vanwege de omvang van de debatten ligt de focus in deze scriptie op het eerste deel van de APB: de eerste termijn van de Kamer. Dit omvat dus alle bijdragen van de fractievoorzitters, plus de daarbij horende interrupties. Voor de APB uit de jaren zeventig betekent dit dat de bijdragen van de andere partijleden uitgesloten zijn (en de daarbij horende interrupties). Deze selectie biedt voldoende bronmateriaal, sinds de eerste dag van de APB tegenwoordig tot diep in de nacht doorgaat. Daarnaast is de selectie nog steeds een afspiegeling van het politieke klimaat in de Tweede Kamer, sinds alle politieke partijen in de Kamer aan het woord komen. Binnen de geselecteerde periodes is per twee jaar een APB geanalyseerd, om zo een ontwikkeling over de gehele periode te kunnen schetsen. Dit komt neer op acht debatten in totaal, namelijk de APB uit 1971, 1973, 1975, 1978 (in 1977 werden er geen APB gehouden vanwege de val van het toenmalige kabinet), 2007, 2009, 2011 en 2013.

Methodie

Political incivility in deze scriptie

De primaire bronnenanalyse van deze scriptie bestaat uit twee delen en is gebaseerd op het concept *political incivility*. In deze scriptie is de invulling van het concept in de basis gedefinieerd naar het werk van Annemarie Walter: “Communicative interactions are uncivil when they violate dominant social norms regarding the ideal of political equality, i.e. behaviours that make it more costly for actors to partake in public discourse, deliberation and collective decision making”.⁴² De operationalisering van deze definitie bij de analyse van de

---

grootste oppositiepartij, etc. Parlement,

https://www.parlement.com/id/vfzfhos8wbzo/algemene_politieke_beschouwingen (geraadpleegd 25 april 2025).

⁴¹ Parlement, https://www.parlement.com/id/vfzfhos8wbzo/algemene_politieke_beschouwingen (geraadpleegd 25 april 2025).

⁴² Walter, ‘Introduction’, 10.

Algemene Politieke Beschouwingen in deze scriptie is als volgt: allereerst moet er sprake zijn van kritiek op (het beleid van) een politieke tegenstander of andere politieke actor in de Tweede Kamer of de Regering. De kritische uiting is *incivil* als er sprake is van beledigen, uitschelden, sarcasme, spot, kleineren, denigreren, vulgair taalgebruik en het gebruik van polariserende hyperbolen.

Deze definitie is gebaseerd op de politicologische studie van Walter en Poljak over *political incivility* in het Britse parlement tijdens het vragenuurtje met de *Prime Minister*; en op het werk van Goovaerts en Turkenburg over *political incivility* in Belgische verkiezingsdebatten.⁴³ Daarnaast is ook het taalkundige onderzoek van Van Haaften en Van Leeuwen meegenomen in deze definitie.⁴⁴ Walter en Poljak zien een bijdrage als *uncivil* op basis van de volgende kenmerken: uitschelden, spot of sarcasme. Hierbij is er geen onderscheid tussen hoe hard of mild de uiting is, zolang een van de kenmerken maar aanwezig is.⁴⁵ Een andere voorwaarde die in deze scriptie is overgenomen is dat Walter en Poljak *incivility* operationaliseren als onderdeel van een aanval: elke uiting van kritiek door de spreker op een andere politieke actor.⁴⁶ Goovaerts en Turkenburg hanteren een vergelijkbare definitie van *political incivility*, waarbij zij ook nog specifiek kleineren, beledigen, laster en obscene taalgebruik noemen. *Incivility* kan volgens hen ook een meer impliciet karakter hebben: “Uncivil turns can be explicitly uncivil (e.g., “the politicians here are mainly hypocrite” (...), or “that’s really flat-out bullshit”;(…)) but also more implicit (e.g., “Are you really the one who is going to start talking about values, Mr. Verhofstadt?”(…)).”⁴⁷

Bij het overnemen van de definities van Walter, Poljak, Goovaerts en Turkenburg is het belangrijk om op te merken dat er consensus in de literatuur bestaat dat *political incivility* een concept is waarbij het draait om het overschrijden van sociale normen, die contextafhankelijk zijn. De bovengenoemde onderzoeken zijn niet in Nederland, maar in Engeland en België gesitueerd. Onderzoek van Lukas Otto, Sophie Lecheler en Andreas Schuck wijst echter uit dat, tegen de dominante aanname in de literatuur dat sociale normen met betrekking tot

---

⁴³ Walter en Poljak, ‘Incivility from the UK Prime Minister’s Dispatch Box’; Goovaerts en Turkenburg, ‘How Contextual Features Shape Incivility over Time’.

⁴⁴ Van Haaften en Van Leeuwen, ‘Suggesting outsider status’, 117; Ton van Haaften, ‘Strategisch manoeuvreren in plenaire Tweede Kamerdebatten’, *Tijdschrift voor Taalbeheersing* 42:2 (2020).

⁴⁵ Walter en Poljak, ‘Incivility from the UK Prime Minister’s Dispatch Box’, 75-76.

⁴⁶ Walter en Poljak baseren dit weer op andere precedenten binnen de bestaande literatuur over *political incivility*. Ibidem.

⁴⁷ Goovaerts en Turkenburg, ‘How Contextual Features Shape Incivility over Time’, 490.

incivility cultuurafhankelijk zijn, de meeste vormen van *political incivility* overal als grensoverschrijdend gezien worden.⁴⁸ De methoden en operationaliseringen van *political incivility* van Walter, Poljak, Goovaerts en Turkenburg zijn op deze manier dus alsnog toepasbaar op het Nederlandse parlement.

Om toch niet volledig voorbij te gaan aan de Nederlandse context, en om de definitie van *political incivility* in het Nederlandse parlement nog verder aan te scherpen, zijn ook de taalkundige onderzoeken van Van Haaften en Van Leeuwen verwerkt in de methode van deze scriptie. In verschillende publicaties komen zij met vier discussienormen die gelden in de Nederlandse Tweede Kamer, gebaseerd op metadebatten van Kamerleden zelf over de omgangsvormen in het parlement.⁴⁹ Kamerleden moeten allereerst waardig en beleefd discussiëren (zonder vulgair, kleinerend en beledigend taalgebruik), geen polariserende of overdreven taal gebruiken, geen gebruik maken van persoonlijke aanvallen en niet de lopende discussie vermijden.⁵⁰ *Political incivility* draait om het overschrijden van vastgestelde culturele normen en waarden, dus het kader van Van Haaften en Van Leeuwen is op deze manier bruikbaar voor de methodiek van deze scriptie.

Analyse: frequentie van *political incivility*

Om een toe- of afname van *political incivility* tussen de jaren zeventig en de recente periode 2007-2013 te kunnen constateren, is er allereerst geanalyseerd hoe vaak *political incivility* voorkomt per APB. Deze analyse is gebaseerd op de methodiek van Walter en Poljak; en Goovaerts en Turkenburg.⁵¹ In deze studies is, door middel van het kwantitatief coderen van tekstuele verslagen van politieke debatten, uitgedrukt welk percentage van de bijdragen in deze debatten valt onder *political incivility*. Een bijdrage bestaat hier uit alles wat een deelnemer

---

⁴⁸ In dit onderzoek worden Britse en Nederlandse burgerpercepties over *political incivility* met elkaar vergeleken. Lukas Otto, Sophie Lecheler en Andreas Schuck, 'Is Context the Key? The (Non-)Differential Effects of Mediated Incivility in Three European Countries', *Political Communication* 37:1 (2020) 101.

⁴⁹ Van Haaften en Van Leeuwen benadrukken dat deze vier normen niet de enige discussienormen zijn in het parlement, maar op basis van hun analyse stellen zij dat dit de vier belangrijkste zijn, sinds Kamerleden het vaakste terugvallen op deze standaarden. Van Haaften en Van Leeuwen, 'Suggesting outsider status', 116.

⁵⁰ Over deze bevindingen bestaat ook consensus binnen de historische literatuur over de Nederlandse parlementaire cultuur, waarin het Nederlandse Tweede Kamerdebat gekarakteriseerd wordt als een zakelijke discussie, waarbij idealiter op rationele wijze een uitwisseling van argumenten plaatsvindt. Van Haaften en Van Leeuwen, 'Suggesting outsider status', 117. Een vergelijkbaar overzicht van deze normen en waarden kan ook gevonden worden in ander werk van Van Haaften: Van Haaften, 'Strategisch manoeuvreren in plenaire Tweede Kamerdebatten', 117.

⁵¹ Walter en Poljak, 'Incivility from the UK Prime Minister's Dispatch Box'; Goovaerts en Turkenburg, 'How Contextual Features Shape Incivility over Time'.

van het debat heeft gezegd als hij of zij onafgebroken aan het woord is geweest. Bij een interruptie of het ingrijpen van de voorzitter begint dus een nieuwe bijdrage; op deze manier kan de lengte van een bijdrage dus variëren van meerdere pagina's aan tekst tot slechts een woord.

In deze scriptie zijn de Handelingen van de APB gecodeerd volgens deze methode, op basis van de bovenstaande definitie van *political incivility*. Bij het coderen van de APB is bijgehouden hoeveel bijdragen er in totaal waren in het betreffende debat, hoeveel van deze bijdragen voldoen aan een van de kenmerken van *political incivility* zoals beschreven hierboven en van welke politieke actor de bijdrage is. Het bijhouden van de politieke actoren is afkomstig uit het onderzoek van Goovaerts en Turkenburg, die in hun artikel niet alleen de frequentie van *political incivility* over een bepaalde periode vaststellen, maar ook pogen te verklaren welke contextuele factoren invloed hebben op het voorkomen van *incivility* in het politieke debat. Sinds deze scriptie ook betrekking heeft op de samenhang tussen de verandering van de Nederlandse debatcultuur en de politieke context, is besloten om deze component ook mee te nemen. Voor het coderen van de Handelingen is gebruik gemaakt van het programma *ATLAS.ti*. Zie *Bijlage 1* voor voorbeelden van het coderen.

Analyse: inhoud van de *political incivility*

Deze scriptie bevat naast de politicologische analyse nog een tweede, kwalitatieve, onderzoekscomponent. In de politicologische studies wordt namelijk geen onderscheid gemaakt tussen verschillende vormen van normoverschrijdende bijdragen, een bijdrage is hier slechts *civil* of *uncivil*. Om het verschil in *political incivility* in parlementair taalgebruik door de tijd heen ook te duiden, zal er in deze scriptie daarom ook aandacht zijn voor de inhoudelijke verschillen tussen de bijdragen die als *incivil* zijn aangemerkt.

Ook voor deze inhoudsanalyse biedt het werk van Van Leeuwen en Van Haaften een goed uitgangspunt. Zij hebben namelijk niet alleen de vier normen van het Nederlandse parlementaire debat vastgesteld, maar laten ook zien hoe (in hun geval) Geert Wilders deze normen overschrijdt met behulp van verschillende taalkundige technieken.⁵² Hoewel dit niet hun primaire doel is, laten Van Haaften en Van Leeuwen op deze manier toch ook zien hoe *political incivility* vorm krijgt in het debat. In hun onderzoek gaat het specifiek over Geert

---

⁵² Van Haaften en Van Leeuwen, 'Suggesting outsider status', 118-121.

Wilders, maar het overschrijden van de discussienormen van het Nederlandse parlement kan ook toegepast worden op andere politici in het debat.

In deze scriptie wordt, aan de hand van de discussienormen van Van Leeuwen en Van Haaften, *political incivility* door de tijd heen geanalyseerd. Ik heb ervoor gekozen om mij te richten op drie van de vier normen: waardig debatteren, niet polariseren en het vermijden van de persoonlijke aanval. Bij de uitvoering van de kwantitatieve analyse is bijgehouden welke van deze drie normen werd overschreden in de citaten die onder *political incivility* vallen. De laatste norm van Van Haaften en Van Leeuwen, het niet vermijden van de discussie, is niet meegenomen omdat het vermijden van een discussie door een politicus (in sommige gevallen) lastig is om vast te stellen op basis van slechts de Handelingen, zonder verdere uitgebreide context. Zie *Bijlage 1* voor voorbeelden van het coderen binnen deze drie categorieën.

Hoofdstuk 1: Political incivility in 1971-1978

Nederlandse politiek in de jaren zeventig: polarisatie en onenigheid

De kabinetten-Biesheuvel, -Den Uyl en -Van Agt

De jaren zeventig waren een periode van het doorbreken van de gevestigde orde in de Nederlandse politiek. Allereerst werden de vroege jaren zeventig gekenmerkt door het wegvallen van de zogenoemde ‘verzuilde’ sociale verhoudingen.⁵³ Door de ontzuiling viel de vanzelfsprekendheid van de vaste achterban voor de politieke partij weg, waardoor partijen zich genoodzaakt voelden om zichzelf opnieuw te profileren om zo kiezers aan te trekken.⁵⁴ De moderne politieke partij, waarbij de strategie voornamelijk in het teken staat van het winnen van de kiezersgunst, kreeg in deze periode vorm.⁵⁵ Tegen deze achtergrond begon het partijlandschap gedurende de jaren zeventig te transformeren tot een samenspel tussen drie stromen: de confessionelen, de liberalen en de sociaaldemocraten.⁵⁶ Deze drie stromen kwamen in de verschillende kabinetten tussen 1971 en 1978 afwisselend aan de macht.

Zo trad in 1971 het kabinet-Biesheuvel I aan. Dit kabinet bestond uit de grootste confessionele partijen KVP (Katholieke Volkspartij), ARP (Anti-Revolutionaire Partij) en CHU (Christelijk-Historische Unie); aangevuld met de liberale VVD en de sociaaldemocratische nieuwkomer DS'70 (Democratisch-Socialisten 1970). Na slechts een jaar regeren moest het kabinet verder als rompkabinet, vanwege onenigheid over de begroting. De confessionele drie en de VVD gingen zonder DS'70 door in kabinet-Biesheuvel II, met als opdracht het organiseren van nieuwe verkiezingen.⁵⁷ Die kwamen er in november 1972, waarbij de PvdA als winnaar uit de bus kwam. Ook de VVD kreeg er zetels bij, maar de confessionele partijen moesten echter zetels inleveren.⁵⁸

---

⁵³ Onder historici bestaat er discussie over de invulling van het concept ‘verzuiling’, zie voor meer informatie over de verzuilingsdiscussie bijvoorbeeld: Peter van Dam, *Staat van verzuiling. Over een Nederlandse Mythe* (Amsterdam 2011).

⁵⁴ Alexander van Kessel, ‘Driestromenland met verraderlijke onderstromen; veranderende partijpolitieke breuklijnen in de Tweede Kamer’ in: Carla van Baalen en Anne Bos, eds., *Grote idealen, smalle marges. Een parlementaire geschiedenis van de lange jaren zeventig (1971-1982)* (Amsterdam 2022) 113-116.

⁵⁵ Ibidem, 113.

⁵⁶ Ibidem.

⁵⁷ Van Baalen en Bos, ‘Inleiding’, 16-23.

⁵⁸ Van Kessel, ‘Driestromenland met verraderlijke onderstromen’, 132-139.

In 1973 verscheen, na een lange en ingewikkelde formatie, het kabinet-Den Uyl op het bordes. Als ‘meest linkse kabinet ooit’, was kabinet-Den Uyl een samenwerking tussen de zogenoemde progressieve drie en de confessionele KVP en ARP. De progressieve drie, de PvdA, D’66 en de PPR, trokken al een paar jaar samen op en konden nu dus samen regeren. De samenwerking die tussen de confessionele partijen KVP, ARP en CHU sinds het einde van de jaren zestig vorm begon te krijgen, werd door de komst van dit kabinet op pauze gezet: de CHU kwam als enige in de oppositie terecht.⁵⁹ Al vanaf de moeizame formatie waren de verhoudingen binnen dit kabinet slecht: de partijen waren bijvoorbeeld niet in staat om tot een gezamenlijk regeerakkoord te komen.⁶⁰ Daarnaast zag een deel van de coalitiepartijen (KVP, ARP en PPR) het kabinet als extraparllementair en stelde zich als gedogger op. Desondanks zou het kabinet bijna de gehele zittingsperiode van vier jaar volmaken, tot het twee maanden voor de verkiezingen alsnog viel vanwege een kwestie omtrent grondpolitiek.⁶¹

Bij de verkiezingen van 1977 was de PvdA wederom de winnaar, maar de partij belandde echter niet in het nieuwe kabinet-Van Agt I. De confessionele drie wisten hun samenwerking nieuw leven in te blazen en gingen op een lijst, onder een gezamenlijke naam de verkiezingen in: het CDA (Christen-Democratisch Appèl). Samen met de VVD vormde het CDA, dat gedurende de kabinetsperiode definitief zou fuseren tot één partij, het kabinet-Van Agt I. Tijdens een nog langere formatie dan de vorige keer was wel geprobeerd door de PvdA om samen met de confessionelen en de D’66 tot een kabinet te komen, maar dit mislukte. Kabinet-Van Agt I had slechts een kleine meerderheid van 77 zetels en moest zien om te gaan met harde oppositie van Den Uyl, die tijdens de formatie buitenspel was gezet, én met verdeeldheid binnen het eigen kabinet.⁶²

Nieuwe samenwerkingen, afsplitsingen en polarisatiepolitiek

Bij de drie kabinetten - vier inclusief Biesheuvel II - van de jaren zeventig vallen een aantal zaken op, die kenmerkend zijn voor de periode. Allereerst zijn dat de nieuwe samenwerkingsverbanden die vorm kregen tussen partijen. Tijdens kabinet-Den Uyl voerde de samenwerking tussen de progressieve drie (PvdA, D’66 en PPR) de boventoon. De partijen

---

⁵⁹ Van Baalen en Bos, ‘Inleiding’, 16-23.

⁶⁰ Carla van Baalen en Anne Bos, ‘Conclusies. Parlementaire politiek in de lange jaren zeventig’ in: Carla van Baalen en Anne Bos, eds., *Grote idealen, smalle marges. Een parlementaire geschiedenis van de lange jaren zeventig (1971-1982)* (Amsterdam 2022) 718-726.

⁶¹ Van Baalen en Bos, ‘Inleiding’, 16-23.

⁶² Ibidem.

kwamen al in 1971 met een gezamenlijk kernprogramma bij de verkiezingen en zetten ook een eigen schaduwfractie op. De samenwerking bleek echter niet duurzaam en viel gedurende het decennium weer uiteen.⁶³ Het samen optrekken van de confessionele partijen bleek op de lange termijn succesvoller, uitmondend in de gezamenlijke partij CDA tijdens het kabinet-Van Agt I. Ondanks de fusie van de KVP, ARP en CHU tot het CDA bleef er binnen de partij onenigheid over de politieke koers. Een deel van de CDA-fractie, de zogenoemde 'loyalisten', had ten tijde van het aantreden van het kabinet-Van Agt I bijvoorbeeld liever de PvdA, in plaats van de VVD, als coalitiepartner gezien. Deze groep kwam de politieke stabiliteit van het kabinet niet te goede.⁶⁴

Een ander kenmerk voor de politieke situatie van de jaren zeventig is de invloed van een aantal nieuwe partijen en politieke groeperingen, ontstaan uit onvrede met de gevestigde orde. Een voorbeeld hiervan is de PPR, een afsplitsing van de KVP met een prominente rol als een van de progressieve drie. De oprichting van de PPR was een reactie op het voornemen van de confessionele partijen om te fuseren. De oprichters van de PPR waren bang dat een christelijke middenpartij onvoldoende progressief zou zijn en besloten daartoe een eigen partij te starten.⁶⁵ Een andere invloedrijke groepering was de Nieuw Links-beweging binnen de PvdA. De beweging, ontstaan in 1966, was uit op vernieuwing binnen de PvdA en bracht onderwerpen zoals democratisering, de tweede feministische golf en milieuactivisme onder de aandacht. De groep wist grote invloed te vergaren binnen de PvdA en zorgde daarmee voor een andere afsplitsing: de PvdA'ers aan de rechterkant kwamen met de nieuwe partij DS'70, die in het kabinet-Biesheuvel I meteen regeringsverantwoordelijkheid nam, terwijl de partij hier voor het eerst in de Kamer verkozen was.⁶⁶

De Nieuw Links-beweging was de aanjager voor een heel belangrijk aspect van de Nederlandse politiek in de jaren zeventig: de polarisatiestrategie. De polarisatiestrategie begon als electorale strategie van de PvdA aan het einde van de jaren zestig, met als doel de macht van de zeer succesvolle KVP te verkleinen. Het startsein was hier het aannemen van de zogenoemde anti-KVP-resolutie op het partijcongres van de PvdA in 1969, met de strekking dat bij de aanstaande verkiezingen geen samenwerking meer zou komen met de

---

⁶³ Van Kessel, 'Driestromenland met verraderlijke onderstromen', 113-123.

⁶⁴ Van Baalen en Bos, 'Inleiding', 22.

⁶⁵ Van Kessel, 'Driestromenland met verraderlijke onderstromen', 117-123.

⁶⁶ Ibidem.

‘onbetrouwbare’ KVP.⁶⁷ De PvdA wilde een duidelijke tweedeling creëren tussen links en rechts; wat de positie van middenpartij KVP zou bemoeilijken.⁶⁸

De PvdA, later bijgevalen door de andere progressieve partijen, begon daarop met het onderstrepen van verschillen tussen links en rechts. Dit kreeg onder meer vorm in het gezamenlijke regeerprogramma van de progressieven. In de aanloop naar de verkiezingen van 1971 trokken de progressieven eveneens samen op. Inmiddels had de PvdA de anti-KVP-resolutie weer teruggetrokken; hiervoor in de plaats eiste de partij echter al een coalitieoverleg voorafgaand aan de verkiezingen met de confessionelen. Toen dit overleg tussen de confessionelen en de progressieven op niets uitliep, presenteerden de progressieve drie hun schaduwkabinet, waarin zij tijdens de formatie geen concessies meer wilden doen naar andere partijen.⁶⁹ Op deze manier ontstond er een duidelijke lijn tussen de confessionelen en de progressieven en zou de kiezer meer invloed hebben op de samenstelling van het kabinet, was de gedachte binnen de PvdA.

Nieuw Links zag de polarisatiestrategie niet alleen als electorale strategie, maar ook als een manier van oppositie voeren: een krachtig parlement moet immers een vuist kunnen maken bij de controle van de regering.⁷⁰ Op deze manier werd de polarisatiestrategie gedurende de periode ook een politieke stijl in de Tweede Kamer. In het debat kreeg het aanzetten van de tegenstelling vorm door het zoeken van de confrontatie met andere partijen.⁷¹ Niet alleen de progressieve partijen deden aan polarisatie; Hans Wiegel (VVD) stond ook bekend om zijn felle manier van oppositie voeren tijdens het kabinet-Den Uyl en ook de CHU en DS'70 deden mee. De strategie bleek effectief om aan de behoefte van partijen om zich sterker te profileren te kunnen voorzien.⁷² De polarisatie werd tijdens het kabinet-Van Agt nog harder ingezet dan eerst door de PvdA. De polariserende omgangsvormen kwamen ten einde in 1981, na de formatie van het kabinet-Van Agt II, bestaande uit het CDA, de PvdA en D'66.⁷³

De nieuwe omgangsvormen in het parlement hingen samen met het veranderende medialandschap in Nederland. De Nederlandse burger kreeg namelijk via de televisie een

---

⁶⁷ Aanleiding hiervoor was de beruchte Nacht van Schmelzer, waarin KVP-fractievoorzitter Norbert Schmelzer een motie indiende die de val van het kabinet (bestaande uit de KVP, PvdA en ARP) tot gevolg had. Van Kessel, ‘Driestromenland met verraderlijke onderstromen’, 120.

⁶⁸ Ibidem, 117-123.

⁶⁹ Ibidem, 124-125.

⁷⁰ Hoetink, *Macht der Gewoonte*, 301-305.

⁷¹ Van Baalen en Bos, ‘Inleiding’, 21-24.

⁷² Van Baalen en Bos, ‘Conclusies’, 734-735.

⁷³ Ibidem.

rechtstreeks inkijkje in de Tweede Kamer door uitzendingen van debatten.⁷⁴ De televisie was in de voorgaande jaren uitgegroeid tot het dominante medium in Nederland: aan het begin van de jaren zeventig beschikte namelijk grofweg alle huishoudens over een eigen toestel.⁷⁵ De Tweede Kamer bleek echter niet heel mediageniek: de debatten waren niet aansprekend voor het grote publiek.⁷⁶ Kamerleden probeerden het debat levendiger te maken, zo kwam Kamervoorzitter Anne Vondeling in 1973 met een vragenuurtje met een ‘kort en flitsend karakter’ wat hopelijk tot ‘parlementair vuurwerk’ zou leiden.⁷⁷ Kamerleden begonnen meer te interrumpen en werden feller in het debat.⁷⁸ Daarnaast kregen Kamerleden steeds meer bewustzijn van de effecten van bepaalde manieren van debatteren in de media. Journalistieke aandacht kwam bijvoorbeeld voort uit pakkende uitspraken, iets waar politici handig op in begonnen te spelen.⁷⁹

Analyse: *political incivility* in 1971-1978

De Algemene Politieke Beschouwingen tussen 1971 en 1978 vonden plaats binnen deze context van polarisering en politieke onenigheid. Bij het coderen van de Handelingen komt naar voren dat er in deze periode tevens sprake was van *political incivility*. Zo varieert het gedeelte van de bijdragen in de APB van 1971-1978 dat gecodeerd is als *incivil* volgens de politicologische analysemethode tussen de 14,47 en 28,13 procent (zie *Tabel 1*). Voor het jaar 1978, waar het percentage *incivility* het hoogst ligt, bevatten dus 18 van de in totaal 64 bijdragen kenmerken van *political incivility*.

---

⁷⁴ Anne Bos, Hilde Lavell en Mari Smits, ‘Het parlement als instituut, als bedrijf en als culturele entiteit’ in: Carla van Baalen en Anne Bos, eds., *Grote idealen, smalle marges. Een parlementaire geschiedenis van de lange jaren zeventig (1971-1982)* (Amsterdam 2022) 71-75.

⁷⁵ Huub Wijffjes en Jo Bardoel, ‘Televisie in Nederland: Zeventig jaar in vogelvlucht’ in: Wijffjes, H. ed., *De Televisie: een Cultuurgeschiedenis* (Amsterdam 2021) 83.

⁷⁶ Bos, Lavell en Smits, ‘Het parlement als instituut’, 71-75.

⁷⁷ Ibidem.

⁷⁸ Ibidem.

⁷⁹ Hoetink, *Macht der Gewoonte*, 347.

Tabel 1. Resultaten van kwantitatieve analyse van *political incivility* in de APB in de periode 1971-1978.⁸⁰

Jaar	Totaal aantal bijdragen	Aantal bijdragen dat voldoet aan <i>political incivility</i>	Percentage <i>political incivility</i>
1971	178	33	18,54%
1973	152	22	14,47%
1975	100	28	28,00%
1978	64	18	28,13%
Gemiddeld	124	25	22,29%

Bij het coderen van de Handelingen is niet alleen bijgehouden hoe vaak *political incivility* voorkomt in de verschillende APB, maar ook welke politici *incivility* gebruikten in hun bijdragen. De resultaten voor de jaren zeventig geven een gevarieerd beeld: *incivility* komt voor bij zowel progressieve politici als bij politici van de meer conservatieve partijen. Zoals verwacht op basis van de literatuur (onder invloed van de polarisatiepolitiek van de jaren zeventig) komt *incivility* voor bij de progressieve partijen zoals de PvdA en D'66. Ook in de lijn van verwachting ten opzichte van de literatuur is de *incivility* in de bijdragen van VVD-fractievoorzitter Hans Wiegel, die in zijn debatstijl meeding met de polarisatiestrategie van de progressieven. Weer een stuk naar de linkerkant van het politieke spectrum: de bijdragen van Marcel Bakker van de Communistische Partij Nederland (CPN) bevatten ook relatief veel *incivility*. Ook in de confessionele hoek, bijvoorbeeld bij dominee en tevens fractievoorzitter van de Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP) Hette Abma, is *incivility* te vinden. Zie voor een uitgebreid overzicht van alle politieke actoren die kenmerken van *political incivility* gebruikten in hun bijdragen *Bijlage 2*.

---

⁸⁰ Walter en Poljak presenteren de uitslag van hun bronnenanalyse ook door middel van descriptieve figuren, waarbij er dus geen statistische toetsen zijn uitgevoerd; deze methode wordt daarom overgenomen in deze scriptie. Later in hun artikel gebruiken Walter en Poljak wel statistische toetsen bij een onderdeel van hun onderzoek waarbij de waarschijnlijkheid van bepaald *incivil* gedrag wordt voorspeld. Dit valt echter buiten de reikwijdte van deze scriptie. Walter en Poljak, 'Incivility from the UK Prime Minister's Dispatch Box', 76.

Uit de gecodeerde citaten blijkt dat, inhoudelijk gezien, alledrie de normen van Van Leeuwen en Van Haaften (waardig debatteren, niet polariseren en het vermijden van de persoonlijke aanval) werden overschreden door politici in de jaren zeventig. De Algemene Politieke Beschouwingen in deze periode bestaan uit lange bijdragen van politici, die hun voorbereide redes over het kabinetsbeleid (bijna) volledig konden uitspreken zonder interrupties van andere Kamerleden. De sprekers formuleerden hun bijdragen op een eloquente manier, zo ook de citaten die *incivility* bevatten. Zie bijvoorbeeld deze bijdrage van Piet Jongeling, fractievoorzitter van het Gereformeerd Politiek Verbond (GPV), waarin hij zich kritisch uitlaat over de hoeveelheid nota's en beleidsstukken van het kabinet:

“Te minder viel er ditmaal op Prinsjesdag iets nieuws te verwachten, omdat dit kabinet ons vanaf zijn start tot nu toe heeft overstelpt met stukken, waarin het zijn koers uitzette. In twee jaar tijds is een stroom van 69 nota's op de Kamer afgekomen, en die stroom rijst al meer en meer! Natuurlijk wordt niet alles vooraf aangekondigd. Minister Van Doorn bijvoorbeeld is altijd goed voor een staaltje van onverwacht stuntwerk dat zelfs de Minister-President verbijstert. Maar afgezien van zulke onverwachte en wat glibberig aandoende uitschieters, kennen wij toch de meeste Kabinetsplannen al bij voorbaat. Daar heeft die fladderende vogelzwerf van 69 nota's wel voor gezorgd. Ik wil die nota's niet vergelijken met stormvogels die zwaar weer aankondigen, maar gebruik liever de wat vriendelijker klinkende term: roodborstjes.”⁸¹

Piet Jongeling (GPV), APB 1975.

Deze bijdrage voldoet niet aan de normen waardig debatteren en het vermijden van de persoonlijke aanval. Jongeling bekritiseert namelijk een minister op een spottende manier (“stuntwerk”), waarmee hij een persoonlijke aanval inzet. Daarnaast benoemt hij op een impliciete, eloquente en licht spottende manier (niet waardig debatteren) dat hij het kabinetsbeleid niet daadkrachtig vindt, met de metafoor van het roodborstje, in plaats van de stormvogel. Roodborstje onderstreept tevens de linkse insteek van het in 1975 regerende kabinet-Den Uyl.

---

⁸¹ Handelingen II 1975/76, nr. 4, 7 oktober 1975, 142.

Hoewel het overgrote deel van de *political incivility* in de jaren zeventig op een soortgelijke manier geformuleerd werd, is er ook een klein deel dat wat directer en harder overkomt. Zie bijvoorbeeld dit citaat van Abma (SGP):

“Te dwaas om los te lopen is het besluit per 1 juli het tarief van de verhoogde omzetbelasting te laten ingaan en om dan 800 min. naar zich toe te rekenen.”⁸²

Hette Abma (SGP), APB 1975.

In dit citaat worden de normen waardig debatteren en niet polariseren overschreden. “Dwaas” op zichzelf heeft een duidelijke negatieve en beledigende lading; daarbij dikt Abma het nog extra aan door er “te dwaas om los te lopen” van te maken. In het vergelijkende hoofdstuk komt de verdere inhoud van de *political incivility* in de APB in de jaren zeventig uitgebreid aan bod in vergelijking met de periode 2007-2013.

---

⁸² Handelingen II 1975/76, nr. 4, 7 oktober 1975, 134.

Hoofdstuk 2: *Political incivility* in 2007-2013

Politieke situatie van Nederland in 2007-2013: instabiliteit en populisme

Nieuwe zakelijkheid en de Fortuyn-revolte

In de periode tussen het kabinet-Van Agt I (het einde van de analyseperiode 1971-1978) en het in 2007 aangetreden kabinet-Balkenende IV zijn er in het politieke landschap van Nederland een aantal kantelpunten geweest. Allereerst maakte de kenmerkende polarisatiepolitiek van de jaren zeventig aan het begin van de jaren tachtig plaats voor een zakelijke en meer beheerste instelling.⁸³ Politieke problemen werden aangevlogen op pragmatische wijze. De polarisatiestrategie, in de eerste plaats gericht op het onderstrepen van ideologische verschillen tussen partijen, paste niet meer binnen deze nieuwe politieke cultuur.⁸⁴ Deze zogenoemde ‘ontideologisering’ bleef tot het einde van de jaren negentig aanhouden: het politieke debat moest vooral beheerst en gedisciplineerd zijn. Deze zakelijke en gedepolitiseerde manier van debatteren bleek effectief bij het besturen van het land, maar creëerde wel afstand tussen de politiek en de kiezer. Deze ontwikkeling gaf ruim baan aan opkomende populistten, die voortdurend een beroep doen op de sentimenten van het volk, en daarmee de kiezers.⁸⁵

In 2001 verscheen Pim Fortuyn namelijk op het politieke toneel, die met zijn partij de Lijst Pim Fortuyn (LPF) het populisme in Nederland op de kaart wist te zetten. Fortuyn presenteerde zichzelf, geheel op populistische wijze, als tegenstander van de gevestigde orde die het volk van Nederland niet meer zou vertegenwoordigen.⁸⁶ Fortuyn werd vlak voor de verkiezingen van 2002 vermoord, maar zijn partij behaalde een recordaantal zetels (26) voor een politieke nieuwkomer.⁸⁷ De LPF nam meteen regeringsverantwoordelijkheid in het kabinet-Balkenende I (samen met het CDA en de VVD), maar vanwege instabiliteit binnen de ministersploeg en interne verdeeldheid binnen de LPF zelf, viel dit kabinet al na 87 dagen.⁸⁸

---

⁸³ Hoetink, *Macht der Gewoonte*, 26.

⁸⁴ Hoetink, ‘Tussen traditie en modernisering’, 423-426.

⁸⁵ Ibidem.

⁸⁶ Ibidem, 427-430.

⁸⁷ Ibidem.

⁸⁸ Jac Bosmans en Alexander van Kessel, *Parlementaire geschiedenis van Nederland* (Amsterdam 2011) 229-230.

De LPF verdween net zo snel uit de politiek als dat de partij gekomen was, maar niet zonder naast het populisme ook beledigend en grof taalgebruik in de Tweede Kamer te introduceren.⁸⁹

Van Balkenende IV tot Rutte II

Na de verkiezingen van 2003 leek de gevestigde orde weer hersteld te zijn na de Fortuyn-revolte.⁹⁰ In campagnetijd beleefde de polarisatiestrategie van de jaren zeventig weer een opleving bij de tweestrijd tussen de lijsttrekkers Jan Peter Balkenende (CDA) en Wouter Bos (PvdA). Het CDA wist de verkiezingen nipt te winnen (44 zetels), met de PvdA daar nipt achteraan (42 zetels).⁹¹ Vanwege de verstoorde verhoudingen tussen de twee partijen in de campagne bleek het echter niet mogelijk om samen een coalitie te vormen, dus het CDA ging samen met de VVD en D66 regeren in het kabinet-Balkenende II. Ook tussen deze partijen waren de verhoudingen niet altijd goed; wat tot een hoogtepunt kwam in 2006, toen de D66 zich terugtrok uit het kabinet omtrent de kwestie Ayaan Hirsi Ali. Het CDA en de VVD konden doorregeren als rompkabinet (Balkenende III) met als opdracht de begroting voor 2007 indienen en het uitschrijven van de verkiezingen.⁹²

De verkiezingen van 2006 werden wederom gewonnen door het CDA (41 zetels), die het gat met de nummer twee, wederom de PvdA met 33 zetels, groter had weten te maken. Dit kwam onder andere door de agressieve en op de persoon gerichte opstelling van Balkenende richting Bos tijdens de campagne, die wederom in een tweestrijd waren geraakt.⁹³ Voormalig regeringspartij D66 was inmiddels gehalveerd, en ook de VVD incasseerde zetelverlies en had last van interne spanningen, dus het CDA en de PvdA bleken tot elkaar veroordeeld. Ze hadden daarbij de relatief nieuwe partij ChristenUnie (CU) nodig om tot een meerderheid te komen: het kabinet-Balkenende IV.

De slechte verhoudingen tussen het CDA en de PvdA bleven het kabinet echter dwarszitten: het vinden van compromissen bleek lastig. Bij de formatie wisten de partijen bijvoorbeeld niet tot een concreet uitgewerkt regeerakkoord te komen, er werd daarvoor in de plaats een beleidsprogramma gepresenteerd, wat het kabinet een imago van besluiteloosheid

---

⁸⁹ Bert van den Braak en Joop van den Berg, *Zeventig jaar zoeken naar het compromis: Parlementaire geschiedenis van Nederland deel II, 1946-2016* (Amsterdam 2017) 797.

⁹⁰ Bosmans en Van Kessel, *Parlementaire geschiedenis van Nederland*, 230-231.

⁹¹ Ibidem.

⁹² Ibidem, 231-238.

⁹³ Ibidem, 238-240.

bezorgde.⁹⁴ De onenigheid tussen de coalitiepartijen blijkt bijvoorbeeld uit de aanpak van de kredietcrisis van 2008. De crisis kwam overgewaaid vanuit de Verenigde Staten en zorgde ook in Nederland voor grote financiële problemen door de internationale verwevenheid van banken. Met de kredietcrisis kwam een einde aan een periode van economische groei en begon een ongekende recessie van de wereldeconomie.⁹⁵ Het CDA wilde ten tijde van deze economische problemen bezuinigen, terwijl de PvdA juist extra wilde investeren. Het onderlinge wantrouwen tussen de coalitiepartijen bleef toenemen; uiteindelijk viel het kabinet in 2010, nadat de PvdA zich terugtrok naar aanleiding van de Uruzgan-crisis.⁹⁶

Hoewel het na de verkiezingen van 2003 leek alsof de Fortuyn-revolte voorbij was gewaaid, bleek dit toch niet het geval te zijn. Na de verkiezingen van 2006 was er namelijk een andere populistische nieuwkomer in de Kamer, die voortborduurde op de politieke stijl van Fortuyn: Geert Wilders met zijn PVV. De eenmanspartij PVV (met Wilders als enige lid) droeg radicale anti-islamstandpunten uit, in navolging van Fortuyn. Ook qua politieke stijl kon Wilders profiteren van het momentum van Fortuyn via de door hem ontstane persoons- en emotiecultuur in de politiek.⁹⁷ Wilders zette zichzelf neer als politieke buitenstaander en wist met zijn provocerende en harde taal de gevestigde orde uit te dagen en te ondermijnen.⁹⁸ Het was dan ook Wilders die met deze taal, in navolging van de debatstijl van de LPF, voor het eerst commotie omtrent het nieuwe parlementaire taalgebruik liet ontstaan, door in 2007 minister Ella Vogelaar “knettergek” te noemen.⁹⁹

De politieke stijl van Wilders bleek aan te slaan bij de kiezers: bij de verkiezingen van 2010 won de partij vijftien zetels (om tot een totaal van 23 te komen). Deze verkiezingen werden gewonnen door de VVD (31 zetels); een nipte overwinning op de PvdA (30 zetels). Het CDA werd hard afgestraft voor de afgelopen jaren en verloor maar liefst twintig zetels.¹⁰⁰ Het initiatief bij de formatie lag bij de VVD, die onderzochten of er een kabinet over rechts met de PVV en het CDA gevormd kon worden. Daarnaast werd er ook naar de mogelijkheid

---

⁹⁴ Bosmans en Van Kessel, *Parlementaire geschiedenis van Nederland*, 240-244.

⁹⁵ Van den Braak en Van den Berg, *Zeventig jaar zoeken naar het compromis*, 773-778.

⁹⁶ Het kabinet viel over de verlenging van de Nederlandse missie in Uruzgan (onderdeel van de NAVO-missie in Afghanistan). De PvdA had al de gehele kabinetsperiode (en daarvoor) moeite met de Nederlandse inmenging in de oorlogen in het Midden-Oosten. Na een steeds grotere toename van spanningen in het kabinet, bleek de kwestie-Uruzgan de druppel voor de PvdA: zij trokken zich terug uit het kabinet, wat het einde van Balkenende-IV betekende. Bosmans en Van Kessel, *Parlemenraire geschiedenis van Nederland*, 240-244.

⁹⁷ Hoetink, ‘Tussen traditie en modernisering’, 428.

⁹⁸ *Ibidem*, 431-433.

⁹⁹ Van den Braak en Van den Berg, *Zeventig jaar zoeken naar het compromis*, 797-800.

¹⁰⁰ Bosmans en Van Kessel, *Parlemenraire geschiedenis van Nederland*, 245-246.

van een nieuw paars kabinet met de PvdA gekeken. Deze laatste optie bleek niet haalbaar, omdat de partijen het niet eens konden worden over bezuinigingen. Ook over rechts leek het ingewikkeld omdat het CDA onoverbrugbare 'rechtsstatelijke' verschillen zag met de PVV, die op hun beurt regeren met het CDA ook niet zagen zitten. Na een lang formatieproces lukte het uiteindelijk om een constructie te vinden die voor alle partijen acceptabel was: het kabinet, bestaande uit de VVD en het CDA zou worden ondersteund door de PVV als gedoger.¹⁰¹

De gedoogconstructie van Rutte I bleek echter niet houdbaar voor een gehele kabinetsperiode. De nieuwe premier Mark Rutte was sociaal vaardig, pragmatisch en wist gemakkelijk compromissen te sluiten, maar de onderlinge verschillen in zijn eerste kabinet waren toch te groot.¹⁰² Binnen het CDA bestond al sinds het begin van de kabinetsperiode interne verdeeldheid op moreel gebied over het 'regeren' met de PVV. Ondertussen speelden ook nieuwe economische problemen een grote rol in Den Haag, waar de coalitiepartijen een verschillende visie over hadden. De in 2009 begonnen eurocrisis, die begon met begrotingstekorten in Griekenland, werd tijdens Rutte I een steeds groter probleem. Andere landen binnen de Europese Unie, waaronder Nederland, besloten tot steunpakketten voor Griekenland (en de andere Europese landen die later ook in de problemen zouden komen). De PVV was echter resoluut tegen, wat herhaaldelijk voor ongemak zorgde binnen de coalitie.¹⁰³ De problemen binnen het kabinet bereikten een hoogtepunt tijdens de zogenaamde Catshuisicrisis in 2012. Na weken van overleg tussen de coalitiepartijen brak de PVV het gedoogakkoord, vanwege onvrede over bezuinigingen die nodig waren vanwege de escalerende eurocrisis: Rutte I werd demissionair.¹⁰⁴

In de daaropvolgende verkiezingen bleef de VVD de grootste partij (41 zetels), met wederom de PvdA als nipte tweede (38 zetels); de PVV en het CDA leverden echter in. Na een korte en soepele formatie kwam het kabinet-Rutte II tot stand, bestaande uit de VVD en de PvdA. Door bereidheid vanuit beide partijen om concessies te doen, met de PvdA inmiddels onder hun nieuwe leider Diederik Samsom, lukte het snel om tot een ontwerp-regeerakkoord te komen.¹⁰⁵ Deze bereidheid tot compromis tekende de gehele kabinetsperiode, wat het een succesvol kabinet maakte op het gebied van bezuinigingen en hervormingen. Rutte II leed

---

¹⁰¹ Bosmans en Van Kessel, *Parlemenraire geschiedenis van Nederland*, 246-249.

¹⁰² Van den Braak en Van den Berg, *Zeventig jaar zoeken naar het compromis*, 793.

¹⁰³ Ibidem, 800-803.

¹⁰⁴ Ibidem, 810-812.

¹⁰⁵ Ibidem, 841-843.

echter onder slechte beeldvorming, mede door affaires rondom Kamerleden en bewindslieden en grote wereldwijde crises die voor het publiek slecht beheersbaar leken.¹⁰⁶

Verstoorde verhoudingen en de definitieve doorbraak van het populisme

Ook rondom de kabinetten Balkenende IV, Rutte I en Rutte II zijn een aantal kenmerkende zaken voor de periode op te merken. Allereerst valt op dat er een grote mate van politieke instabiliteit heerst in de periode 2007-2013. Tussen coalitiepartijen van de verschillende kabinetten heerste een grote mate van onenigheid en verstoorte verhoudingen, wat resulteerde in snelle wisselingen van kabinetten. Ook binnen partijen zelf liepen de spanningen soms hoog op (bijvoorbeeld binnen het CDA omtrent de kwestie wel of niet regeren met de PVV). Maar ook buiten de politieke partijen om was er een grote mate van wisselend kiezersgedrag, wat voor grote electorale verschuivingen zorgde en politieke versplintering als gevolg had.¹⁰⁷ Nieuwe partijen zoals de PVV konden bijvoorbeeld vijftien zetels winnen in 2010, terwijl het CDA hier gehalveerd werd met een verlies van maar liefst twintig zetels. Daarbovenop moest Nederland om zien te gaan met grote internationale financiële problemen, met name de krediet- en eurocrisis.

In deze tijd van politieke instabiliteit werd het populisme definitief bepalend voor de cultuur in het Nederlandse parlement. De ontwikkeling, ingezet door Fortuyn, kreeg definitief vorm door de vestiging van de rechts-populistische PVV in de Tweede Kamer. Populisten presenteren zich als politieke buitenstaanders, die als enige opkomen voor de wil van het volk.¹⁰⁸ Het beeld van de politieke buitenstaander wordt onder andere gecreëerd door het inzetten van taalgebruik dat niet binnen de normen van het parlement past (bijvoorbeeld hard en beledigend taalgebruik).¹⁰⁹ De debatstijl van Wilders kenmerkt zich door harde en provocerende uitspraken, tot groot electoraal succes. Aan de andere kant van het politieke spectrum kwam in deze periode de SP (Socialistische Partij) onder Jan Marijnissen op als populistische optie op links. Om tegenwicht te bieden aan de provocaties van Wilders volgden andere politici zijn voorbeeld wat betreft hard taalgebruik, bijvoorbeeld Alexander Pechtold.¹¹⁰

---

¹⁰⁶ Van den Braak en Van den Berg, *Zeventig jaar zoeken naar het compromis*, 903-909.

¹⁰⁷ Ibidem, 789; Bosmans en Van Kessel, *Parlemenraire geschiedenis van Nederland*, 245-246.

¹⁰⁸ Van Haften en Van Leeuwen, 'Suggesting outsider status', 108.

¹⁰⁹ Ibidem, 108-109.

¹¹⁰ Hoetink, 'Tussen traditie en modernisering', 431-433.

Verder hadden veranderingen in het medialandschap ook invloed op de politiek. Door de opkomst van sociale media kregen politici steeds meer de behoefte om snel op actuele ontwikkelingen te reageren. Commerciële zenders werden daarnaast steeds belangrijker en gedrukte media zoals kranten verloren steeds meer publiek. Politici begonnen dus steeds meer met zoeken naar nieuwe manieren van publiciteit door bijvoorbeeld aan te schuiven bij talkshows.¹¹¹ De achterliggende ontwikkeling hierbij is dat het medialandschap sinds de jaren negentig steeds meer in het teken kwam te staan van de zogenoemde ‘medialogica’.¹¹² Binnen het concept medialogica gaan de gecommercialiseerde media steeds meer het publieke debat (en daarbij wat politiek relevant is) bepalen. Politici moeten zich hierbij aanpassen aan de gevormde narratieve structuren van de pers om de aandacht van het publiek vast te houden. Het media-aanbod kreeg steeds meer vorm op basis van wensen van het publiek, waarbij er een mix van informatie en amusement ontstond.¹¹³ Het nieuws verliest hier inhoud en daarvoor in de plaats is er meer aandacht voor negatieve berichten en het framen van gebeurtenissen binnen een narratief van competitie (bijvoorbeeld door het presenteren van opiniepeilingen bij het zogenaamde *horse race journalism*) en conflict.¹¹⁴ Politici gingen hier rekening mee houden bij het doen van uitspraken, die nieuwswaardig moesten zijn.

Analyse: *Political incivility* in 2007-2013

In deze periode van politieke instabiliteit en het opkomende populisme dat de parlementaire cultuur vorm begon te geven, vonden de Algemene Politieke Beschouwingen van 2007, 2009, 2011 en 2013 plaats. De cultuuromslag richting provocerend taalgebruik vertaalt zich in *political incivility*, provocerende uitspraken zijn namelijk vaak ook normoverschrijdend binnen het analysekader van deze scriptie. Dat normoverschrijdend taalgebruik voorkwam in deze periode, komt terug in het aantal bijdragen die onder *political incivility* vallen, namelijk tussen de 12,13 en 23,11 procent (*Tabel 2*).

---

¹¹¹ Van den Braak en Van den Berg, *Zeventig jaar zoeken naar het compromis*, 764.

¹¹² Voor meer informatie over het medialogica en het wetenschappelijke debat omtrent het concept, zie bijvoorbeeld: Kees Brants en Philip van Praag, ‘Signs of Media Logic. Half a Century of Political Communication in the Netherlands’, *Javnost - The Public* 13:1 (2006); Kees Brants en Philip van Praag, ‘Beyond Media Logic’, *Journalism Studies* 18:4 (2017); Huub Wijfjes, ‘Vorm of vent? Mediatisering in de politieke geschiedenis’ in: Voerman, G. en Wolfram, D. eds., *Kossmann Instituut: Benaderingen van de geschiedenis van politiek* (Groningen 2006).

¹¹³ Huub Wijfjes, ‘Koningin der aarde in het parlement. Twee eeuwen journalistiek rond de Tweede Kamer’, in: Remieg Aerts, Carla van Baalen, Joris Oddens, Diederik Smit en Henk te Velde, eds., *In dit huis. Twee eeuwen Tweede Kamer* (Amsterdam 2015) 223-249.

¹¹⁴ Brants en Aan Praag, ‘Signs of Media Logic’, 30-31.

Tabel 2. Resultaten van kwantitatieve analyse van political incivility in de APB in de periode 2007-2013.

Jaar	Totaal aantal bijdragen	Aantal bijdragen dat voldoet aan <i>political incivility</i>	Percentage <i>political incivility</i>
2007	602	73	12,13%
2009	1160	177	15,26%
2011	779	180	23,11%
2013	500	104	20,80%
Gemiddeld	760	134	17,83%

In deze periode zijn het vooral de populistische, liberale en linkse partijen waar politici *incivility* gebruikten in hun betogen. In de lijn der verwachting steekt Geert Wilders er met kop en schouders bovenuit als grootste bijdrager van *incivility* in de debatten, zo waren bijvoorbeeld in 2013 maar liefst 23 van zijn 32 bijdragen *incivil*. Zoals in de literatuur geschetst wordt, sloeg provocerend en hard taalgebruik ook aan bij politici van niet-populistische partijen. Naast Wilders heeft Alexander Pechtold van de liberale D66 veel bijdragen onder *incivility* op zijn naam staan; dit bevestigt het beeld dat Pechtold met zijn debatstijl tegenwicht probeerde te bieden aan Wilders. Ook vanuit de linksgeoriënteerde partijen komen bijdragen die *incivility* bevatten, bijvoorbeeld van Marianne Thieme van de Partij voor de Dieren (PvdD), Femke Halsema van GroenLinks (GL) en Emile Roemer van de (overigens ook populistisch gekleurde) SP. Zie voor een volledig overzicht van *incivility* per politicus Bijlage 2.

Inhoudelijk gezien blijkt ook dat in deze periode alle waardigheidsnormen van Van Leeuwen en Van Haften werden overschreden. De Algemene Politieke Beschouwingen in 2007-2013 kenmerkten zich door snel achtereenvolgende interrupties, waarbij politici soms slechts enkele woorden konden uitspreken voordat zij weer geïnterrupteerd werden door een mede-Kamerlid. De *political incivility* in deze korte debatten komt direct en hard over. Zie bijvoorbeeld dit citaat van Alexander Pechtold uit de Algemene Beschouwingen van 2009:

“Voorzitter. Wat een afgang, wat een deceptie. Een zwaar bevochten embargoregeling, en om wat onder embargo te houden? Niets! Het enige beleid is de embargoregeling zelf. Een menukaart zonder gerechten, een spoorboek zonder bestemming. Uw zogenaamde doorkijkje over hoe het verder moet na 2010, met veel bravoure aangekondigd, is een gênante vertoning. De onmacht regeert. Keuzes worden ontweken. Telkens weer een nieuwe variant van uitstel: eerst de 100 dagen snuffelstage, toen de commissies van uit- en afstel en daarna uw crisis over het crisispakket. En nu weer de ambtenaren, de vierde macht als vluchtheuvel. Alles om maar niet te regeren.”¹¹⁵

Alexander Pechtold (D66), APB 2009.

Pechtold valt hier de (onder embargo gepresenteerde) Miljoenennota aan, waarbij hij op een harde en duidelijke manier kritiek geeft door middel van beledigende termen zoals “deceptie” en “gênante vertoning”. Ook gebruikt hij de metaforen van de menukaart en het spoorboekje om op een spottende manier zijn ongenoegen te delen over de (volgens hem gebrekkige) inhoud van de Miljoenennota.

De harde toon van de *political incivility* uit deze periode blijkt ook uit deze uitspraak van Geert Wilders. Hij reageert hier op Alexander Pechtold, die Wilders ervan beschuldigde aanwezig te zijn geweest op een bijeenkomst van neonazistische sympathisanten:

“Wat een zielig mannetje is de heer Pechtold toch. Wat een zielig, miezerig en hypocriet mannetje bent u toch, mijnheer Pechtold. Dat is wat ik u te zeggen heb.”¹¹⁶

Geert Wilders (PVV), APB 2013.

Wilders overschrijdt hier meerdere normen, namelijk het waardig debatteren en het vermijden van de persoonlijke aanval, door Pechtold op een beledigende en kleinerende manier aan te spreken. In het vergelijkende hoofdstuk komt de verdere inhoud van de *political incivility* in de APB in de periode 2007-2013 uitgebreid aan bod in vergelijking met de jaren zeventig.

---

¹¹⁵ Handelingen II 2009/10, nr. 2, 16 september 2009, 86.

¹¹⁶ Handelingen II 2013/14, nr. 2, 25 september 2013, 3.

Hoofdstuk 3: Vergelijking

In de eerste twee hoofdstukken van deze scriptie is *political incivility* in de Tweede Kamer voor de periodes 1971-1978 en 2007-2013 geanalyseerd aan de hand van de politieke context, de frequenties van *incivility* in de Handelingen en de inhoudelijke kenmerken van de bijdragen die *incivility* bevatten. In dit hoofdstuk zullen de twee periodes met elkaar vergeleken worden, zowel op basis van de frequenties van *political incivility* als op inhoudelijk gebied. Allereerst zullen echter de politieke contexten van beide periodes tegenover elkaar gezet worden.

Parallellen en verschillen in de politieke context

Bij het vergelijken van de kenmerkende grote ontwikkelingen in de twee periodes valt op dat er zowel in de jaren zeventig als in de jaren nul een doorbraak was van nieuwe politieke groeperingen die de politieke cultuur van de periode gekenmerkt hebben. In de jaren zeventig was dit vooral de Nieuw Links-beweging die de polarisatiestrategie inzette, op de eerste plaats een electorale strategie van de progressieve partijen waarbij actief tegenstellingen werden aangezet tussen links en rechts. Deze strategie vond ook zijn weg richting het Kamerdebat, waarbij politici de confrontatie met elkaar opzochten. De nieuwe inslag in de debatcultuur sloeg ook over op andere (niet progressieve) partijen. Hierin is een parallel te zien met de doorbraak van het populisme in de jaren nul; onder invloed van deze beweging werd namelijk ook een nieuwe debatcultuur van verhard taalgebruik ingezet. Dit begon met de beweging van Pim Fortuyn, die later werd overgenomen en geïnstitutionaliseerd door Geert Wilders. Om hem tegenwicht te kunnen bieden in debatten, volgden ook andere partijen het voorbeeld van Wilders.

Hoewel beide ontwikkelingen de Nederlandse debatcultuur hebben veranderd, is er wel een verschil tussen de opkomst van het populisme en de polarisatiestrategie. Populisme kan namelijk gezien worden als politieke ideologie, met daarbij horende nieuwe partijen zoals de PVV en de LPF die vanuit deze specifieke ideologie handelden.¹¹⁷ Populistische politici zoals Wilders presenteren zichzelf (naar een van de kenmerken van de ideologie) als politieke buitenstaander; met een daarbij gepaarde - normoverschrijdende - manier van debatteren. De polarisatiestrategie kan daarentegen meer als een strategie voor in het debat en tijdens de

---

¹¹⁷ Over de exacte invulling van het populisme bestaat een debat onder wetenschappers. Zie voor een uiteenzetting van dit debat bijvoorbeeld: Cristóbal Kaltwasser, Paul Taggart, Paulina Espejo en Pierre Ostiguy, eds., *The Oxford Handbook of Populism*. (Oxford 2017).

verkiezingen gekarakteriseerd worden, met als uitgangspunt het onderstrepen van de verschillen en het zoeken van de confrontatie tussen links en rechts.

Bij het vergelijken van 1971-1978 en 2007-2013 is een andere opvallende parallel dat er in beide periodes sprake was van politieke instabiliteit. De politiek in de jaren zeventig werd gekenmerkt door verschillende samenwerkingen tussen partijen, maar ook door interne verdeeldheid binnen partijen en daaropvolgende nieuwe afsplitsingen, wat steeds voor andere verhoudingen in het parlement zorgde. In de periode 2007-2013 hadden de kabinetten die aan zet waren veel last van verstoorde verhoudingen tussen de verschillende coalitiepartijen. Daarnaast hadden politieke partijen ook in deze periode te maken met interne onenigheid. Verder zorgden grote electorale verschuivingen voor verdere instabiliteit. Deze instabiliteit werd nog meer aangewakkerd door de grote economische crises waar de kabinetten in de periode 2007-2013 mee te maken kregen. Ook hier is een parallel te trekken met de jaren zeventig, waar ook sprake was van grote economische problematiek.

Naast politieke instabiliteit moesten politici in beide periodes zich ook verhouden tot ontwikkelingen in het medialandschap. In de jaren zeventig brak de televisie door als medium voor Nederlandse kiezers om politiek te volgen, met als gevolg dat politici hun debatstijl aanpasten om journalistieke aandacht te genereren met bijvoorbeeld felle en pakkende uitspraken. Deze ontwikkeling zette zich door, tot er in de jaren nul sprake was van een geheel gemedicaliseerd politiek landschap. Politici pasten zich steeds meer aan naar de gevormde narratieve structuren die bepaald werden door de media, waarbij amusement door bijvoorbeeld verslaggeving van conflict in de politiek een belangrijk onderdeel was. Dit suggereert een nog verdergaande beïnvloeding van de media op politici dan in de jaren zeventig, waarbij de nieuwswaardigheid van uitspraken zeer belangrijk was.

***Political incivility* procentueel: geen expliciete toename**

Bij het vergelijken van de frequenties waarin *political incivility* voorkomt in de Handelingen van de Algemene Politieke Beschouwingen, is te zien dat *political incivility* in de Tweede Kamer niet toegenomen is tussen 1971-1978 en 2007-2013. In de jaren zeventig was er procentueel zelfs iets meer sprake van *incivility* in vergelijking met 2007-2013. Zo varieert het gedeelte van de bijdragen in de APB van 1971-1978 dat gecodeerd is als *incivil* tussen de 14,47 en 28,13 procent (zie *Tabel 1*). Voor de periode 2007-2013 zijn deze percentages wat kleiner, namelijk 12,13 tot 23,11 procent (*Tabel 2*). De marge tussen deze percentages is echter niet zo groot, dus het is lastig te zeggen of er tussen de twee periodes echt sprake is van een afname;

echter is aan de data wel te zien dat de frequentie van *political incivility* door de tijd heen vrij consistent is gebleven.

Het is hierbij belangrijk om te vermelden dat er, ondanks de vaste structuur van de Algemene Politieke Beschouwingen die voor beide periodes geldt, ook een aantal verschillen zijn in de vorm van de debatten die door de tijd heen zijn ontstaan. Opvallend is bijvoorbeeld het verschil in het totale aantal bijdragen tussen de jaren zeventig en 2007-2013. Het gemiddelde aantal bijdragen ligt in de periode 2013-2007 met 760 namelijk veel hoger dan het gemiddelde van 124 in de jaren zeventig. Dit komt door de verschillen in de manier van debatteren; uit het bronmateriaal blijkt namelijk dat er in de jaren zeventig veel minder interrupties waren. Fractievoorzitters konden hun speech soms bijna zonder onderbrekingen uitspreken, wat resulteerde in bijdragen die meerdere pagina's van de Handelingen in beslag namen.¹¹⁸ Dit is wel anders in de Handelingen van de periode 2007-2013, waarbij politici elkaar voortdurend interrompeerden en de bijdragen dus vaak maar enkele zinnen lang waren.¹¹⁹

Het percentage *political incivility* van de jaren zeventig wordt dan ook beïnvloed door de lengte van de bijdragen ten opzichte van 2007-2013. Een eigenschap van het politicologische analysekader is namelijk dat als slechts een klein deel van de bijdrage *political incivility* bevat, de hele bijdrage als *incivil* wordt aangemerkt. Ook binnen de geanalyseerde Handelingen voor deze scriptie is dat het geval. Hiervan zijn meerdere voorbeelden per geanalyseerde APB. Dit komt ook terug bij het uitdrukken van *incivility* per politicus: als politici hun betoog onafgebroken hebben kunnen houden, hebben zij volgens het analysekader slechts één bijdrage gegeven aan het debat. Dit maakt het lastig om harde uitspraken te doen over een eventuele toe- of afname van *political incivility* door de jaren heen. Om toch nog dieper in te gaan op het verschil in *political incivility* tussen 1971-1978 en 2007-2013, is het dus relevant om ook een ander aspect van *incivility* mee te nemen in de analyse. Dit kan door ook de inhoud van de bijdragen die onder *incivility* vallen met elkaar te vergelijken.

---

¹¹⁸ Handelingen II 1971/72, nr. 6, 12 oktober 1971, 189-240; Handelingen II 1971/72, nr. 7, 13 oktober 1971, 240-255; Handelingen II 1973/74, nr. 4, 9 oktober 1973, 75-126; Handelingen II 1975/76, nr. 4, 7 oktober 1975, 89-148; Handelingen II 1975/76, nr. 5, 8 oktober 1975, 149-153; Handelingen II 1978/79, nr. 5, 5 oktober 1975, 251-330.

¹¹⁹ Ook in deze periode zijn er fractievoorzitters die hun gehele betoog in een keer uit kunnen spreken, dit vaak tegen het einde van de APB. Vergeleken met de jaren zeventig komt dit echter veel minder vaak voor.

***Political incivility* inhoudelijk: verscherping door de jaren heen**

Bij de analyse van de daadwerkelijke inhoud van de Handelingen van de Algemene Politieke Beschouwingen komt namelijk een heel ander beeld naar voren: *political incivility* is verscherpt door de jaren heen. Waar politici in de jaren zeventig op een vaak impliciete manier normoverschrijdende taal gebruikten, sloegen Kamerleden tussen 2007 en 2013 een hardere en directere toon aan. Deze conclusie is gebaseerd op de analyse van alle citaten uit de Handelingen die tijdens het coderen onder *political incivility* zijn gerekend. Hieronder wordt dit geïllustreerd aan de hand van een aantal kenmerkende citaten. De discussienormen van Van Leeuwen en Van Haaften, waardig debatteren, niet polariseren en het vermijden van de persoonlijke aanval, vormen hier de leidraad. Het is daarbij belangrijk om op te merken dat er in een bijdrage meerdere normen overschreden kunnen worden. In het geval van de persoonlijke aanval is er bijvoorbeeld altijd sprake van het overschrijden van de waardigheidsnorm.

Niet waardig debatteren: wonderlijke werkelijkheid en lekker beleid

Allereerst de norm van waardig debatteren: uit het overschrijden van deze norm door de jaren heen blijkt dat in de periode 2007-2013 *political incivility* scherper geformuleerd was, vergeleken met 1971-1978. Een overeenkomst is dat in beide periodes het waardig debatteren de meest overschreden discussienorm is. Dit ligt in de lijn der verwachting, sinds deze norm het breedste gedefinieerd is. Zo vallen de meeste kenmerken van *incivility* onder de norm van waardig debatteren: beledigen, uitschelden, sarcasme, spot, kleineren, denigreren en vulgair taalgebruik. Ook komt niet waardig debatteren vaak voor in combinatie met het overschrijden van een van de andere twee normen. Hieronder volgen een aantal voorbeelden om de verscherping van de toon tussen de twee periodes te illustreren.

In de jaren zeventig kreeg het overschrijden van de waardigheidsnorm een meer impliciete betekenis, vergeleken met de periode 2007-2013. Hier was er meer sprake van hard taalgebruik, waarbij de *incivility* meer voorkomt als directe belediging. Zie bijvoorbeeld deze twee citaten, respectievelijk van Joop den Uyl en Mark Rutte die, ten tijde van deze uitspraken, oppositie voerden in de Tweede Kamer:

- 1) “Soms blijkt er een gat in de begroting van een omvang, waarin vele ministers kunnen verdwijnen. Soms is de werkelijkheid wonderlijker dan de verbeelding.”¹²⁰ *Joop den Uyl (PvdA), APB 1971.*

- 2) “Lekker beleid is dat. U gaat de burger confronteren met koopkrachtdaling, met een regering die haar financieel beleid op eenmalige meevallers baseert. U durft glashard te beweren dat dit solide financieel beleid is, u die in de afgelopen jaren met de VVD een solide beleid hebt gevoerd. Dit is bouwen op drijfzand, mijnheer Van Geel.”¹²¹
Mark Rutte (VVD), APB 2007.

Beide citaten zijn voorbeelden van kritische uitingen over het financiële beleid van het kabinet die onder *political incivility* vallen, maar tussen de twee citaten zijn echter wel verschillen op te merken. Den Uyl zegt hier niet rechtstreeks dat hij de begroting niet naar behoren vindt, maar maakt gebruik van een spottende metafoor van “een gat waarin ministers verdwijnen”. Ook heeft Den Uyl het op een spottende manier over een “wonderlijke werkelijkheid”, waarmee hij nogmaals indirect het kabinetsbeleid beledigt. Rutte valt ook het beleid van het kabinet aan, maar maakt echter op een meer directe manier gebruik van spot: hij heeft het rechtstreeks over “lekker beleid”, waarmee hij overduidelijk het tegenovergestelde bedoelt. Verder maakt Rutte ook woordkeuzes waaruit een negatieve lading blijkt, zoals “confronteren”, “u durft” en “drijfzand”. Het scherpe taalgebruik van Rutte resulteert in een kritische uiting die veel directer overkomt dan die van Den Uyl.

Een ander voorbeeld van het meer indirect uiten van kritiek via een metafoor in de jaren zeventig is dit citaat van Ruud Nijhof van Democratisch-Socialisten 1970 (DS'70):

- 3) “Mijnheer de Voorzitter! Bestek '81 en Miljoenennota 1979 vertonen meer het beeld van een prik dan van een operatie. Het is meer het werk van min of meer knappe rekenmeesters die reageren op de sociaal-economische problemen, hier en nu, dan dat het het werk is van beleidsvoerders met visie.”¹²²
Ruud Nijhof (DS'70), APB 1978.

---

¹²⁰ Handelingen II 1971/72, nr. 6, 12 oktober 1971, 192.

¹²¹ Handelingen II 2007/08, nr. 2, 19 september 2007, 14.

¹²² Handelingen II 1978/79, nr. 5, 5 oktober 1978, 327.

Nijhof staat hier ook kritisch tegenover het kabinet door hen te vergelijken met “min of meer knappe rekenmeesters”; in deze context ook een spottende metafoor. Echter, vergeleken met het citaat van Rutte is ook Nijhof hier minder scherp, wederom door het ontbreken van woorden met een overduidelijke negatieve lading.

Exemplarisch voor de scherpe en harde debatstijl van 2007-2013 zijn de bijdragen van Geert Wilders. Wilders opende zijn betoog in de Algemene Politieke Beschouwingen van 2009 met een evaluatie van het algemene functioneren van het kabinet:

- 4) “Het is over. Het kabinet is vastgelopen. Mijnheer Pechtold, u wordt op uw wenken bediend. Het kabinet is vastgelopen als een oude auto die vastzit in het mulle zand. Het piept nog een beetje en het kraakt, maar iedereen kan zien dat het beestje nooit meer een meter zal rijden. De accu is leeg. Het is voorbij. Dit zou om te lachen zijn, als het niet ging om de toekomst van Nederland. Dan kon je pret hebben om dat clubje hulpelozen dat angstig door de beslagen ruit naar buiten kijkt, hopen dat iemand ze kan vertellen welke kant ze op moeten. Ze weten zelf, als je goed kijkt, dat er geen redden meer aan is. Dat ze alle verkeerde beslissingen hebben genomen. Dat ze geen acht hebben geslagen op het bordje “Moeras linksaf”. Ze gingen toch linksaf, omdat hun ideologische tomtommetje al sinds de sixties staat afgestemd op linksaf.”¹²³

Geert Wilders (PVV), APB 2009.

Wilders benadert het kabinet hier op een duidelijk negatieve en denigrerende manier door de taalkundige keuzes die hij maakt. Van Haften en Van Leeuwen herkennen deze normoverschrijdende keuzes ook in hun werk: kleinerende metaforen (“oude auto”, “hulpelozen”), werkwoorden met een negatieve lading (“het piept en kraakt”) en verkleinwoorden (“beestje”, “clubje”).¹²⁴ Wilders gebruikt daarnaast ook de linkse politieke oriëntatie als scheldwoord; ook te zien in het bovenstaande citaat (linksaf als verkeerde beslissing, “moeras” en “ideologische tomtommetje”).

Vergelijk dit met een bijdrage uit de APB van 1978 van SGP-fractievoorzitter Hette Abma, waarin hij het politieke spel rondom de miljoenennota op de hak neemt:

---

¹²³ Handelingen II 2009/10, nr. 2, 16 september 2009, 68.

¹²⁴ Van Haften en Van Leeuwen, ‘Suggesting outsider status’, 118-119.

- 5) “Inmiddels sloeg het uur tot aanbesteding van de wederopbouw van 's lands deplorabele financiële en economische toestand: de grote nationale najaarsveiling op de Binnenhof. De Regering deed een ombuigingsbod van tien miljard. De heer Den Uyl riep namens de grootste oppositiepartij: vier miljard. Mijn overbuur in deze Kamer en genoot van dezelfde vrijheidslievende stam, de heer Boersma, als soort eenmansfractie scharrelend in de porceleinkast van het CDA, legde zijn ei van 6 miljard.”¹²⁵

Hette Abma (SGP), APB 1978.

Net als Wilders maakt Abma hier gebruik van een aantal spottende metaforen, waarmee hij de waardigheidsnorm overschrijdt. Toch maakt dit citaat een minder scherpe indruk, omdat de woordkeuze van Abma een minder expliciete negatieve lading heeft, vergeleken met de Woordkeuze van Wilders. De Haagse politiek vergelijken met een “najaarsveiling” heeft immers niet dezelfde lading als het kabinet “een clubje hulpelozen” noemen, waarbij zowel een denigrerende metafoor als een verkleinwoord wordt gebruikt. De hardheid van Wilders komt voort uit de frequentie van het gebruik van de verschillende stijlmiddelen.¹²⁶ De vergelijking tussen citaten 4 en 5 geeft goed weer wat het algemene verschil is tussen de twee periodes: in de jaren zeventig was er zeker ook sprake van *incivility*, maar in een mindere mate dan in 2007-2013.

Naast Geert Wilders hadden ook andere politici tussen 2007 en 2013 de scherpe en harde toon overgenomen in het debat. Wat daarbij opvalt is dat de politici elkaar aan leken te steken: *incivility* komt in 2007-2013 vaak in clusters van meerdere bijdragen achter elkaar voor. Zie bijvoorbeeld onderstaand interruptiedebat uit de APB van 2009

- 6) “De heer Wilders (PVV): Mijn vraag aan het kabinet is dan ook: bent u bereid een kopvoddentaks, een hoofddoekjesbelasting, in te voeren? Het lijkt mij heel goed voor Nederland.

Mevrouw Kant (SP): Het is te absurd om op te reageren, maar ik ben ook voor een taks: een taks op peroxide in haar, want dat vind ik af en toe ook een beetje vervuilend.

---

¹²⁵ Handelingen II 1978/79, nr. 5, 5 oktober 1978, 310.

¹²⁶ Van Haaften en Van Leeuwen, ‘Suggesting outsider status’, 118-119.

(...)

De heer Pechtold (D66): Even een onderbreking in de beledigingen. Noemde u het net "koptaks"?

De heer Wilders (PVV): Ik noemde het "kopvoddentaks".

De heer Pechtold (D66): Kopvoddentaks, ook zo'n stijlvolle vergelijking. Ik heb uw tegenbegroting gelezen. Is het een serieus voorstel of moeten wij hier naar het Leids Cabaret Festival luisteren? Wat bedoelt u ermee? U gooit er dan weer wat in. Ik wil gewoon van u weten wat dat voor taks is."¹²⁷

Geert Wilders (PVV), Agnes Kant (SP) en Alexander Pechtold (D66), APB 2009.

Wilders opent hier met *incivility* door over zijn zogenaamde "kopvoddentaks" te beginnen. Interessant is hoe de andere twee politici hierop reageren: zij gaan vervolgens ook *incivility* gebruiken. Eerst volgt Kant (SP) met een beledigende uitspraak over het uiterlijk van Wilders (tevens een goed voorbeeld van twee normen die tegelijk overschreden worden, namelijk waardig debatteren en het niet gebruiken van persoonlijke aanvallen). Pechtold vergelijkt vervolgens de bijdrage van Wilders op een spottende manier met het Leids Cabaret Festival, waarmee hij impliceert Wilders niet serieus te nemen. Dit interruptiedebat met een reeks van *incivility* laat wederom zien dat de intensiteit van *incivility* hoog lag in 2007-2013; in het bronmateriaal uit de jaren zeventig is er namelijk geen enkel voorbeeld van eenzelfde reeks van *incivility*.

Polariseren: ronduit belabberd en asociaal

Wat wel overeenkomt tussen de twee periodes is de manier waarop politici voorbij gingen aan de norm van het gematigd spreken. Het overschrijden van deze parlementaire norm wordt volgens Van Haaften en Van Leeuwen geschonden door het gebruik van zogenoemde taalintensiveerders. Hieronder vallen niet alleen polariserende superlatieven (bijvoorbeeld het

---

¹²⁷ Handelingen II 2009/10, nr. 2, 16 september 2009, 69.

toevoegen van ‘mega’ aan 'mega-probleem'), maar ook andere woorden die uitdrukkingen extra kracht meegeven, zoals ‘totaal’ en ‘ronduit’.¹²⁸

In het bronmateriaal uit beide periodes krijgt het overschrijden van deze norm vorm via hyperbolen en intensiveerders zoals “rampzalig”, “ongekend grote puinhoop”, “keiharde klap”, “complete onzin” en “de grootste onzin van de wereld”. Hieronder volgen twee citaten die de vergelijkbaarheid van de twee periodes nogmaals onderstrepen:

7) “De situatie waarin wij ons bevinden is ronduit belabberd.”¹²⁹

Frans Andriessen (KVP), APB 1971.

8) “Is het nu niet ronduit asociaal van het kabinet om daar een paar honderd miljoen op te bezuinigen?”¹³⁰

Geert Wilders (PVV), APB 2009.

In deze citaten gebruiken Wilders en Andriessen allebei het woord “ronduit” om een andere negatieve term kracht bij te zetten. De manier waarop dit bij deze citaten gebeurt is bijna inwisselbaar; opvallend is dus dat er op het gebied van polariserend taalgebruik geen wezenlijk verschil te ontdekken is tussen de beide periodes.

Persoonlijke aanval: van politiek onderkruipen tot bedrijfspoedel

Bij het overschrijden van de norm van het niet gebruiken van persoonlijke aanvallen is er wel weer een verschil te zien tussen 1971-1978 en 2007-2013, namelijk een vergelijkbaar verschil als bij de waardigheidsnorm. Persoonlijke aanvallen waren in de jaren zeventig subtiel en impliciet, terwijl er in 2007-2013 veel harder op de man gespeeld werd met expliciete scheldwoorden en denigrerende metaforen.

Zie bijvoorbeeld dit citaat uit de Handelingen van 1973, waarin het impliciete karakter van de persoonlijke aanval uit de jaren zeventig duidelijk wordt:

---

¹²⁸ Handelingen II 2009/10, nr. 2, 16 september 2009, 120.

¹²⁹ Handelingen II 1971/72, nr. 6, 12 oktober 1971, 203.

¹³⁰ Handelingen II 2007/08, nr. 2, 19 september 2007, 20.

- 9) “Het vraagstuk van de lonen en het recht er strijd voor te voeren ligt mede op tafel door de belastingvoorstellen van de Regering. De heer Wiegel heeft er een hele campagne omheen ontketend, met name met betrekking tot de fiscale huurwaarde van het eigen huis. Hij spreekt graag en veel over de kleine man, hoewel hij natuurlijk denkt aan de eigen haard, die goud waard is. Overigens zit er achter die luidruchtigheid van de heer Wiegel over kleine mannen - buiten deze Kamer groter dan hierbinnen - nog wel iets meer dan de wens om wat van dat kriel bij de V.V.D. in te schrijven. Uit zijn woorden en advertenties spreekt duidelijk de begeerte, de massa van niet- of wéinig-bezitters aan te praten, dat zij individuele, onmachtige lilliputters zijn, die een groot leider, een Wiegel-achtige Gulliver behoeven om hun voor te gaan tegen de Blefuscudiërs van links.”¹³¹

Marcus Bakker (CPN), APB 1973.

In dit citaat impliceert Marcus Bakker van de CPN dat VVD-fractievoorzitter Hans Wiegel meer kiezers uit de midden- en arbeidersklasse aan wil trekken bij zijn partij vanuit eigenbaat. Om dit te begrijpen zijn er meerdere spreekwoorden en metaforen (“eigen haard is goud waard” en “Wiegel-achtige Gulliver”) die de toehoorder moet interpreteren, wat de persoonlijke aanval een indirect karakter geeft. Hierbij gebruikt Bakker ook geen duidelijke scheldwoorden, wat het impliciete karakter versterkt. Dit is ook te zien bij een andere aanval op Wiegel van Joop den Uyl uit de APB 1971:

- 10) “Mijnheer Wiegel — laat ik hem vooral niet vergeten: hij vergeet zichzelf ook niet — heeft reeds doen weten dat de drukverhoging van nu door structurele bezuinigingen moet worden gecorrigeerd.”¹³²

Joop den Uyl (PvdA), APB 1971.

Ook in dit citaat blijft het expliciete negatieve taalgebruik achterwege; toch impliceert Den Uyl hier ook dat Wiegel een hoge eigendunk heeft.

Dit wil niet zeggen dat er tijdens de jaren zeventig geen harde persoonlijke aanvallen voorkwamen tijdens de APB. Een voorbeeld hiervan is dit citaat uit 1971 van Marcus Bakker

---

¹³¹ Handelingen II 1973/74, nr. 4, 9 oktober 1973, 88.

¹³² Handelingen II 1971/72, nr. 6, 12 oktober 1971, 194.

van de Communistische Partij Nederland (CPN), als reactie op een vraag van Jacques de Jong (fractie lid-De Jong):

- 11) “Ik heb mij vast voorgenomen hier niet met politieke onderkruipsels te gaan discussiëren.”¹³³

Marcus Bakker (CPN), APB 1971.

Het citaat van Bakker is echter wel een uitzondering op de regel: veel meer van dit soort beledigingen met een overduidelijk negatief woord zoals “onderkruipsel” zijn niet te vinden in de Handelingen uit de jaren zeventig.

Dat is wel anders in de Handelingen van 2007-2013, waar directe en harde persoonlijke aanvallen wel vaak voorkomen. Een schoolvoorbeeld is hier uiteraard Geert Wilders:

- 12) “Wat een zielig mannetje is de heer Pechtold toch. Wat een zielig, miezerig en hypocriet mannetje bent u toch, mijnheer Pechtold. Dat is wat ik u te zeggen heb.” *Geert Wilders (PVV), APB 2013.*

Net als bij het overtreden van de waardigheidsnorm gebruikt Wilders hier meerdere expliciet negatief geladen woorden, waarmee het beledigende karakter van zijn uitspraak vrijwel meteen evident is. Ook andere politici uit deze periode maken vergelijkbare persoonlijke aanvallen, zoals bijvoorbeeld Job Cohen (PvdA) in 2011:

- 13) “Geert Wilders noemt mij "de grote gedoger" en het past bij zijn neiging om alles te verdraaien. Maar, mijnheer Wilders, u kunt met woorden draaien en reuze slimme grappen maken. Er is één ding erger dan het breken van uw beloftes om het vervoer niet aan te besteden, om op de zorg niet te bezuinigen en om ontslagbescherming te verdedigen. Er is één ding erger dan uw kiezers in de steek laten en dat is er niet eens verantwoordelijkheid voor durven nemen. U loopt weg bij debatten, u loopt weg voor uw eigen verantwoordelijkheid. U bent een grote, goedkope goochelaar die mensen teleurgesteld achterlaat.”¹³⁴

---

¹³³ Handelingen II 1971/72, nr. 6, 12 oktober 1971, 234.

¹³⁴ Handelingen II 2011/12, nr. 2, 21 september 2011, 15.

Job Cohen (PvdA), APB 2011.

Uit een interruptiedebat uit dezelfde APB tussen Wilders en Cohen blijkt ook weer het aanstekelijke karakter van *incivility*:

14) “De heer Wilders (PVV): De heer Cohen mag een keer blèren, maar uiteindelijk, als de heer Rutte weer thuis is, springt hij weer bij hem op schoot en verandert er niets. Denkt de heer Cohen dat de PvdA-kiezer de heer Cohen heeft gekozen om een oppositieleider met tanden te zijn of de bedrijfspoedel van Rutte I?

De heer Cohen (PvdA): Het verhaal van de heer Wilders doet mij ongelooflijk denken aan een kleuter die naar zijn moeder toegaat en zegt: ik wil niet naar school. De moeder zegt: je moet naar school. Maar de kleuter blijft roepen: ik wil niet naar school. Uiteindelijk is het effect natuurlijk dat hij naar school gaat. Dat doet de heer Wilders voortdurend: afleiden van zijn eigen gedrag en daarmee net doen alsof het aan de PvdA ligt omdat zij het kabinet zou steunen.”¹³⁵

In dit citaat is weer te zien dat Wilders een aanstichter is van *incivility*, dit keer door de denigrerende metafoor “bedrijfspoedel” en het kleinerende werkwoord “blèren” te gebruiken. De reactie van Cohen is hier minder scherp dan de uitspraak van Wilders, maar desondanks toch *incivil* door Wilders op een kleinerende manier te vergelijken met een kleuter die niet naar school wil. Het taalgebruik van Wilders en Cohen is exemplarisch voor de periode 2007-2013 en steekt scherp af tegenover de meer impliciete manier van *incivility* uit de jaren zeventig.

---

¹³⁵ Handelingen II 2011/12, nr. 2, 21 september 2011, 4.

Conclusie

De hoofdvraag van deze scriptie is: hoe en waarom is de debatcultuur in de Tweede Kamer veranderd in de periode van 1971-1978 vergeleken met de periode 2007-2013, vanuit het perspectief van *political incivility*? Om deze vraag te beantwoorden is een combinatie van verschillende onderzoeksmethoden gebruikt. Allereerst is de politiek-historische context van de twee periodes beschreven aan de hand van een literatuuranalyse. Daarnaast is gebruikgemaakt van een politicologische onderzoeksmethode om *political incivility* te kwantificeren in de Handelingen van de Algemene Politieke Beschouwingen. De inhoud van deze debatten is geanalyseerd volgens een taalkundig analysekader met betrekking op normoverschrijdend parlementair taalgebruik, toegepast op *political incivility*.

De verandering van de Nederlandse debatcultuur in de Tweede Kamer vanuit het perspectief van *political incivility* tussen 1971-1978 en 2007-2013 is dat er weliswaar geen significant verschil is in de frequentie van *political incivility* tussen 1971-1978 en 2007-2013, maar de verscherping van de toon van de Kamerdebatten tussen de twee periodes wijst wel op een toename van *political incivility*. Uit de analyse van de frequenties van *political incivility* blijkt dat er in de jaren zeventig procentueel iets meer sprake was van *incivility* in de handelingen. *Political incivility* is dus zeker niet alleen een hedendaags fenomeen. Het verschil tussen de jaren zeventig en 2007-2013 is echter niet groot, waardoor er geconcludeerd kan worden dat de hoeveelheid *incivility* door de tijd heen redelijk constant is gebleven. Daarnaast heeft de vorm van het bronmateriaal waarschijnlijk ook invloed gehad op de uitkomst van de politicologische analyse. Door de grote verschillen in de lengtes van bijdragen tussen 1971-1978 en 2007-2013 is het presenteren van harde cijfers met betrekking tot een toe- of afname van *political incivility* moeilijk.

De uitkomst van geen substantiële toename in frequenties van *political incivility* is in overeenkomst met de verdere literatuur over dit onderwerp. Walter en Poljak concluderen hetzelfde in hun onderzoek naar *political incivility* in het Britse parlement; en ook Goovaerts en Turkenburg zien geen toename in *political incivility* in de verschillende Belgische verkiezingsdebatten.¹³⁶ Dat er in dit onderzoek een lichte, maar niet significante, daling van *incivility* tussen de twee onderzochte periodes gevonden is, kan toegeschreven worden aan

---

¹³⁶ Walter en Poljak, 'Incivility from the UK Prime Minister's Dispatch Box'; Goovaerts en Turkenburg, 'How Contextual Features Shape Incivility over Time'.

algemene fluctuaties in *incivility* die ook in de literatuur zijn waargenomen.¹³⁷ In verband met de grootte van dit onderzoek (vier debatten per periode) zou dit een verklaring kunnen zijn. Ook valt op dat het gemiddelde percentage *incivility* in de Nederlandse context hoger ligt dan in de Belgische en Britse politiek, gebaseerd op de cijfers gepresenteerd in de onderzoeken van Walter, Poljak, Goovaerts en Turkenburg. Dit verschil kan echter toegeschreven worden aan het feit dat de Algemene Politieke Beschouwingen andere debatten zijn dan het Britse vragenuurtje met de *Prime Minister* en Belgische verkiezingsdebatten.

Een nieuw inzicht dat uit dit onderzoek blijkt, is de inhoudelijke verscherping van *political incivility* in het Nederlandse Tweede Kamerdebat. Bij de analyse van de citaten van de Handelingen van de Algemene Politieke Beschouwingen is te zien dat politici in de jaren zeventig op een impliciete manier gebruik maakten van normoverschrijdende taal. Tussen 2007 en 2013 sloegen Kamerleden echter een hardere en veel directere toon aan. De manier waarop de Kamerleden de normen van het parlementaire taalgebruik overschreden, laat zien hoe *incivility* is veranderd door de tijd heen. Polariserend taalgebruik is in beide periodes vergelijkbaar, maar het overtreden van de discussienormen waardig debatteren en het vermijden van de persoonlijke aanval is door de jaren heen scherper geworden en heeft een negatiever karakter gekregen.

De vraag waarom de Nederlandse debatcultuur veranderd is ten aanzien van het concept *political incivility* is minder makkelijk te beantwoorden. Op het eerste gezicht zijn er namelijk veel contextuele overeenkomsten tussen de twee onderzochte periodes. Politici kregen te maken met grote politieke en economische instabiliteit. Daarnaast moesten ze een weg zien te vinden in een nieuw medialandschap, waarin politici steeds meer rekening begonnen te houden met de nieuwswaardigheid van hun uitspraken in het parlement. Van grote invloed op de verruwing van de debatcultuur was de polarisatiestrategie van de jaren zeventig en de doorbraak van het populisme in de jaren nul. Toch is de *political incivility* van 2007-2013 harder in toon dan die uit de jaren zeventig. Een mogelijke verklaring hiervoor kan gevonden worden door het verschil tussen populisme en de polarisatiestrategie in verband te brengen met de literatuur. In de inleiding van deze scriptie worden verschillende vormen van verruwing in het politieke debat aangehaald, namelijk *political incivility* en ideologische polarisatie, het sterk benadrukken van politiek-ideologische verschillen tussen partijen. Dit laatste lijkt sterk op de polarisatiestrategie van de jaren zeventig die, hoewel gepaard met een zekere verandering in

---

¹³⁷ Walter en Poljak, 'Incivility from the UK Prime Minister's Dispatch Box'.

taalgebruik, vooral ging om het benadrukken van verschillen tussen partijen. Populistische politici presenteren zich in het politieke debat als politieke buitenstaanders, door de parlementaire normen te overschrijden, wat meer betrekking heeft op *political incivility*. Op basis van de literatuurstudie over de politieke context lijkt dit dus een verklaring te zijn voor de inhoudelijke toename van *incivility*, maar om hier concrete causale verbanden over te kunnen trekken is verder vervolgonderzoek nodig.

Aan het begin van deze scriptie worden Annemarie Walter en Philip van Praag aangehaald, die in een gezamenlijk artikel schrijven dat het lastig is om vaste te stellen of parlementair taalgebruik in de laatste decennia is verruwd, omdat er in Nederland bijna geen onderzoek gedaan is naar de verharding van het politieke debat.¹³⁸ In deze scriptie is een begin gemaakt aan dat onderzoek, met als voornaamste bevinding dat er weliswaar geen significant verschil is in de frequentie van *political incivility* tussen 1971-1978 en 2007-2013, maar dat de verscherping van de toon van de Kamerdebatten tussen de twee periodes wel wijst op een toename van *political incivility*. Het belangrijkste verschil in de politieke context van de periodes die van invloed is geweest op de debatacultuur is de doorbraak van het populisme in de jaren nul.

De meerwaarde van multidisciplinair onderzoek

Naast de inhoudelijke conclusie over de toename van *political incivility* laat deze scriptie ook de meerwaarde zien van multidisciplinair historisch onderzoek. Het vergelijken van de kwalitatieve inhoudsanalyse en de politicologische analyse van deze scriptie levert interessante inzichten op. De politicologische analyse wijst namelijk niet op een toename van *incivility*, maar de inhoudelijke analyse daarentegen wel: verschillende onderzoeksmethoden kunnen tot verschillende resultaten leiden. Het meten van de frequenties van *political incivility* geeft houvast bij het vaststellen van de aanwezigheid van *incivility* tussen de twee periodes. Zonder ook de inhoud van de debatten te analyseren, was de conclusie van deze scriptie echter heel anders geweest.

Deze scriptie is dan ook een oproep om wetenschappelijk onderzoek naar politieke cultuur op een multidisciplinaire manier aan te vliegen. Het combineren van politicologische, historische en taalwetenschappelijke onderzoeksmethoden geeft een holistisch beeld over onderwerpen zoals parlementair taalgebruik. Deze combinatie stelt de onderzoeker in staat om

---

¹³⁸ Walter en Van Praag, 'Politieke partijen en polarisatie', 118-124.

politieke verschijnselen zowel inhoudelijk te analyseren als te kwantificeren. Het toevoegen van de historische vergelijking in onderzoek naar politieke cultuur geeft inzicht in de ontwikkeling van deze verschijnselen over de tijd heen; zoals uit dit onderzoek blijkt dat *political incivility* niet iets van de laatste jaren is, maar ook een historisch precedent heeft. Daarbovenop geeft de historische en contextuele inkadering aanwijzingen over de onderliggende oorzaken van de ontwikkelingen binnen de politieke cultuur.

Aanbevelingen voor vervolgonderzoek

Deze scriptie is een start in het onderzoek naar *political incivility* in het Nederlandse Tweede Kamerdebat. Voor eventueel vervolgonderzoek is aan te raden om meer debatten, ook uit andere periodes, te betrekken in de analyse om zo een nog beter beeld te krijgen van de frequenties en de inhoud van de *political incivility* in de Algemene Politieke Beschouwingen door de tijd heen. Daarnaast zouden ook andere debatten, naast de APB, geanalyseerd kunnen worden om zo de Nederlandse debatcultuur in het algemeen te karakteriseren. Daarbij blijft het van belang om de multidisciplinaire onderzoeksmethode, waarvoor in deze scriptie gepleit wordt, aan te houden. Deze onderzoeksmethode kan ook toegepast worden bij de analyse van *political incivility* in andere landen; de methoden van deze onderzoeken blijven namelijk veelal beperkt tot slechts de kwantitatieve, politicologische, onderzoekskaders. Uit de historische inkadering van scriptie blijkt ook een aantal contextuele factoren die invloed zouden kunnen hebben gehad op de opkomst van verruwing in het Kamerdebat. Om hier meer concrete uitspraken over te doen, is het van belang om verder onderzoek te doen naar de samenhang tussen bepaalde contextuele factoren en *political incivility*.

Literatuurlijst

Handelingen van de Tweede Kamer

- Handelingen II 1971/72, nr. 6, 12 oktober 1971, 189-240.
- Handelingen II 1971/72, nr. 7, 13 oktober 1971, 240-255.
- Handelingen II 1973/74, nr. 4, 9 oktober 1973, 75-126.
- Handelingen II 1975/76, nr. 4, 7 oktober 1975, 89-148.
- Handelingen II 1975/76, nr. 5, 8 oktober 1975, 149-153.
- Handelingen II 1978/79, nr. 5, 5 oktober 1978, 251-330.
- Handelingen II 2007/08, nr. 2, 19 september 2007, 5-77.
- Handelingen II 2009/10, nr. 2, 16 september 2009, 5-104.
- Handelingen II 2011/12, nr. 2, 21 september 2011, 2-34.
- Handelingen II 2011/12, nr. 4, 21 september 2011, 39-89.
- Handelingen II 2013/14, nr. 2, 25 september 2013, 1-6.
- Handelingen II 2013/14, nr. 4, 25 september 2013, 1-66.

Secundaire literatuur

- Aerts, R., Baalen, C. van, Oddens, J., Smit, D. en Velde, H. te eds., *In dit Huis: Twee eeuwen Tweede Kamer* (Amsterdam 2015) 431-435.
- Baalen, C. van en Bos, A., eds., *Grote idealen, smalle marges. Een parlementaire geschiedenis van de lange jaren zeventig (1971-1982)* (Amsterdam 2022).
- Baalen, C. van, Breedveld, W., Bos, A.S., Leenders, M.H.C.H., Ramakers, J.J.M. en Secker, W.P., eds., *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2008. Het feest van de democratie. Rituelen, symbolen en tradities* (Amsterdam 2008).
- Baalen, C. van, Breedveld, W., Brouwer, J.W.L., Griensven, P.G.T.W. van, Secker, W.P. en Ramakers, J.J.M., eds., *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2003. Emotie in de politiek* (Den Haag 2003).
- Bentivegna, S. en Rega, R., *(Un)civil democracy. Political incivility as a communication strategy* (Springer 2024).
- Bootsma, P. en Hoetink, C., *Over lijken. Ontoelaatbaar taalgebruik in de Tweede Kamer* (Amsterdam 2006).
- Bos, A., Brouwer, J.W.L., Goslinga, H., Oddens, J., Ramakers, J.J.M. en Reiding, H., eds., *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2016. Zonden in de Politiek* (Amsterdam 2016).

- Bos, L. en Brants, K., ‘Populist rhetoric in politics and media: A longitudinal study of the Netherlands’, *European Journal of Communication* 29:6 (2014).
- Bosmans, J. en Kessel, A. van, *Parlementaire geschiedenis van Nederland* (Amsterdam 2011).
- Braak, B. van den en Berg, J. van den, *Zeventig jaar zoeken naar het compromis: Parlementaire geschiedenis van Nederland deel II, 1946-2016* (Amsterdam 2017).
- Goovaerts, I. en Turkenburg, E., ‘How Contextual Features Shape Incivility over Time: An Analysis of the Evolution and Determinants of Political Incivility in Televised Election Debates (1985–2019)’, *Communication Research* 50:4 (2023).
- Haaften T. van en Leeuwen, M. van, ‘Suggesting outsider status by behaving improperly: the linguistic realization of a populist rhetorical strategy in Dutch Parliament’ in: Geest I. van der, Jansen H. en Klink B. van, eds., *Vox Populi: Populism as a Rhetorical and Democratic Challenge* (Cheltenham 2020).
- Haaften, T. van, ‘Strategisch manoeuvreren in plenaire Tweede Kamerdebatten’, *Tijdschrift voor Taalbeheersing* 42:2 (2020).
- Haaften, T. van, ‘Parliamentary Debate and Political Culture: The Dutch Case’ in: Ton van Haaften, Henrike Jansen, Jaap de Jong en Willem Koetsenruijter, eds., *Bending Opinion: Essays on Persuasion in the Public Domain* (Leiden 2011).
- Hoetink, C., ‘De persoonlijke aanval als wezenlijk kenmerk van het parlementaire debat’, *Tijdschrift voor Taalbeheersing* 42:2 (2020).
- Hoetink, C., *Macht der Gewoonte. Regels en rituelen in de Tweede Kamer na 1945* (Enschede 2018).
- Ilie, C., ed., *European Parliaments under Scrutiny. Discourse strategies and interaction practices* (Amsterdam/Philadelphia 2010).
- Kunst, S., Geurkink, B., Kuschel, A. en Miltenburg, E., *Burgerperspectieven Bericht 3 2024* (2024).
- Lijphart, A., *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Haarlem 1990).
- Marien, S., Goovaerts, I. en Elstub, S., ‘Deliberative Qualities in Televised Election Debates: The Influence of the Electoral System and Populism’, *West European Politics* 43:6 (2019).
- Merriënboer, J. van en Baalen, C. van, eds., *Polarisatie en hoogconjunctuur. Het kabinet-De Jong 1967-1971* (Amsterdam 2013).

- Otto, L., Lecheler, S. en Schuck, A., ‘Is Context the Key? The (Non-)Differential Effects of Mediated Incivility in Three European Countries’, *Political Communication* 37:1 (2020).
- Parlement, https://www.parlement.com/id/vfzfhos8wbzo/algemene_politieke_beschouwingen (geraadpleegd 6 maart 2025).
- Stryker, R., Conway, B., Bauldry, S. en Kaul, A., ‘Replication Note: What Is Political Incivility?’ *Human Communication Research* 48:1 (2021).
- Velde, H. te, ‘Change and Continuity in the Style of Dutch Politics since 1800’ in: Paul ‘t Hart, Sarah de Lange, Carolien van Ham en Tom Louwerse, eds., *The Oxford Handbook of Dutch Politics* (Oxford 2024).
- Velden, L. van der en Sie, P., ‘Een jaar na de verkiezingen winnen de ruzies het van de inhoud’, *Het Financieele Dagblad* (22 november 2024).
- *Waarom het debat na Prinsjesdag tóch weer ontspoorde* (Nieuwsuur, 22 september 2024).
- Walter, A., ed., *Political Incivility in the Parliamentary, Electoral and Media Arena. Crossing Boundaries* (Londen 2021).
- Walter, A. en Poljak, Z., ‘Incivility from the UK Prime Minister’s Dispatch Box: A Comparative Study of PM Question Time Attacks, 2010–2020’ in: Ofer Feldman, ed., *Political Debasement. Incivility, Contempt, and Humiliation in Parliamentary and Public Discours* (Springer 2023).
- Walter, A. en Praag, P. van, ‘Politieke partijen en polarisatie’ in: Dekker, P., ed., *Politieke polarisatie in Nederland* (Utrecht 2022).
- Walter, A., ed., *Political Incivility in the Parliamentary, Electoral and Media Arena. Crossing Boundaries* (Londen/New York 2021).
- Walter A. en Brug, W. van der, ‘When the Gloves Come Off: Inter-Party Variation in Negative Campaigning in Dutch Elections, 1981-2010’, *Acta Politica* 48:4 (2013).
- *Zo ontaardde de eerste week van kabinet-Schoof in chaos* (Nieuwsuur, 6 juli 2024).

Bijlage 1

Voorbeelden van citaten uit de bronnenanalyse, gesorteerd binnen de verschillende normen van parlementair taalgebruik van Van Leeuwen en Van Haften.

Voorbeeld kritische bijdrage die niet <i>incivil</i> is	
<p>“Ik vind dat de opmerking die de heer Aantjes in dit verband maakt, uitsluitend tot strekking kan hebben de betekenis van het feit dat die commissie een bepaald standpunt heeft ingenomen, dat groot opzien heeft gebaard en naar mijn mening van een zeer grote voortreffelijkheid is geweest, te verkleinen. Dat betreur ik bijzonder; ik vind het ook heel erg jammer dat de heer Aantjes in dit verband heeft gemeend zijn opmerking te moeten maken. Hij heeft daarmee naar mijn smaak aan de zaak waar het om gaat schade berokkend.”</p> <p><i>Joop den Uyl (PvdA) tegen Willem Aantjes (ARP), APB 1971.</i></p>	
Voorbeelden van bijdragen met <i>political incivility</i>	Overschreden norm
<p>“Ook andere lopende overheidsactiviteiten worden om budgettaire redenen weggehakt, bijvoorbeeld het Centraal Instituut voor Hersenonderzoek, juist nu het kabinet daar zo'n behoefte aan heeft!”</p> <p><i>Willem Drees jr (DS'70), APB 1975.</i></p>	Waardig debatteren (spot, denigrerend)
<p>“Te dwaas om los te lopen is het besluit per 1 juli het tarief van de verhoogde omzetbelasting te laten ingaan en om dan 800 min. naar zich toe te rekenen.”</p> <p><i>Hette Abma (SGP), APB 1975.</i></p>	Waardig debatteren (uitschelden), niet polariseren (hyperbolisch taalgebruik)
<p>“Dit kabinet regeert niet; het is geen kabinet, maar een praatgroep.”</p> <p><i>Agnes Kant (SP), APB 2009.</i></p>	Waardig debatteren (denigrerende metafoor)

<p>“Waar is de premier? Wij kampen met een onzichtbare premier. Natuurlijk, hij zoekt zijn momenten van zichtbaarheid, licht verteerbaar en electoraal sexy: in een raceauto en zwaaiend met een sms van Jan Smit. Maar tijdens de wekelijkse persconferenties en in het wekelijkse gesprek grossiert de premier in nietszeggendheid.”</p> <p><i>Femke Halsema (GL) over minister-president Jan Peter Balkenende, APB 2009.</i></p>	<p>Waardig debatteren , vermijden van de persoonlijke aanval</p>
<p>“Allebei niet. Ik ga mij hier niet verantwoorden tegenover de heer Pechtold. In geen honderdduizend jaar. Hij bekijkt het maar.”</p> <p><i>Geert Wilders (PVV) tegen Alexander Pechtold (D66), APB 2013.</i></p>	<p>Waardig debatteren (beledigend taalgebruik), niet polariseren (hyperbolische uitdrukking)</p>

Bijlage 2

Onderstaande tabellen zijn een overzicht van alle politieke actoren die kenmerken van *political incivility* gebruikten in de geanalyseerde Handelingen, weergegeven per jaartal. In de tabellen staat het totaal aantal bijdragen van de politicus, het aantal bijdragen met kenmerken van *political incivility* en het percentage bijdragen met *incivility* ten opzichte van alle bijdragen van de politicus.

1971	Bijdragen totaal	Bijdragen incivil	Percentage incivil
Aantjes (ARP)	27	2	7,407407407
Abma (SGP)	1	1	100
Andriessen (KVP)	15	2	13,33333333
Bakker (CPN)	6	5	83,33333333
De Gaay Fortman (PPR)	9	3	33,33333333
De Jong (De Jong)	19	1	5,263157895
Den Uyl (PvdA)	28	6	21,42857143
Jongeling (GPV)	4	1	25
Koekoek (BP)	1	1	100
Mellema (CHU)	3	2	66,66666667
Te Pas (NMP)	1	1	100
Van Mierlo (D'66)	10	2	20
Wiebenga (PSP)	5	1	20
Wiegel (VVD)	19	5	26,31578947

1973	Bijdragen totaal	Bijdragen incivil	Percentage incivil
Abma (SGP)	4	2	50
Bakker (CPN)	4	3	75
Den Uyl (Min. Pres.)	8	2	25
Drees (DS'70)	15	3	20
Jongeling (GPV)	1	1	100
Koekoek (BP)	3	1	33,33333333
Terlouw (D'66)	14	1	7,142857143
Van der Lek (PSP)	1	1	100
Van Thijn (PvdA)	25	5	20
Wiegel (VVD)	39	3	7,692307692

1975	Bijdragen totaal	Bijdragen incivil	Percentage incivil
Abma (SGP)	1	1	100
Andriessen (Min.)	8	2	25
Bakker (CPN)	3	3	100
Beuker (RKPN)	2	1	50
Coppes (PPR)	2	1	50
Den Uyl (Min. Pres.)	4	1	25
Drees (DS'70)	17	5	29,41176471
Jongeling (GPV)	1	1	100
Koekoek (BP)	5	3	60
Kruisinga (CHU)	15	2	13,33333333
Terlouw (D'66)	2	1	50
Van der Lek (PSP)	1	1	100
Van Thijn (PvdA)	5	3	60
Wiegel (VVD)	3	2	66,66666667

1978	Bijdragen totaal	Bijdragen incivil	Percentage incivil
Aantjes (CDA)	5	1	20
Abma (SGP)	3	2	66,66666667
Bakker (CPN)	1	1	100
Beckers-de Bruijn (PPR)	2	1	50
Den Uyl (PvdA)	15	4	26,66666667
Koekoek (BP)	2	1	50
Nijhof (DS'70)	1	1	100
Rietkerk (VVD)	13	2	15,38461538
Terlouw (D'66)	5	3	60
Van der Spek (PSP)	4	1	25
Verbrugh (GPV)	1	1	100

2007	Bijdragen totaal	Bijdragen incivil	Percentage incivil
Halsema (GL)	56	11	19,64285714
Marijnissen (SP)	66	6	9,090909091
Pechtold (D66)	54	10	18,51851852
Rutte (VVD)	100	11	11
Slob (CU)	23	2	8,695652174
Thieme (PvdD)	13	3	23,07692308
Tichelaar (PvdA)	105	1	0,9523809524
Van Geel (CDA)	93	1	1,075268817
Wilders (PVV)	43	23	53,48837209

2009	Bijdragen totaal	Bijdragen incivil	Percentage incivil
Halsema (GL)	65	22	33,84615385
Hamer (PvdA)	181	19	10,49723757
Kant (SP)	130	20	15,38461538
Pechtold (D66)	154	32	20,77922078
Rutte (VVD)	124	23	18,5483871
Slob (CU)	55	6	10,90909091
Thieme (PvdD)	23	4	17,39130435
Van Geel (CDA)	150	15	10
Verdonk (Verdonk)	51	10	19,60784314
Wilders (PVV)	81	26	32,09876543

2011	Bijdragen totaal	Bijdragen incivil	Percentage incivil
Blok (VVD)	109	17	15,59633028
Cohen (PvdA)	101	19	18,81188119
Pechtold (D66)	94	30	31,91489362
Roemer (SP)	54	16	29,62962963
Sap (GL)	51	16	31,37254902
Slob (CU)	53	9	16,98113208
Thieme (PvdD)	21	10	47,61904762
Van der Staaij (SGP)	34	2	5,882352941
Van Haersma Buma (CDA)	113	18	15,92920354
Wilders (PVV)	89	44	49,43820225

	2013	Bijdragen totaal	Bijdragen incivil	Percentage incivil
Krol (50PLUS)		3	1	33,33333333
Pechtold (D66)		54	13	24,07407407
Roemer (SP)		39	11	28,20512821
Samsom (PvdA)		101	11	10,89108911
Slob (CU)		38	7	18,42105263
Thieme (PvdD)		17	9	52,94117647
Van der Staaij (SGP)		14	4	28,57142857
Van Haersma Buma (CDA)		49	10	20,40816327
Van Ojik (GL)		33	6	18,18181818
Wilders (PVV)		32	23	71,875
Zijlstra (VVD)		74	9	12,16216216